

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477)

Олександр Терещенко

„СТРІЛЬЦІ” ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСІВ

У статті розглядаються час та обставини появи терміну “стрільці” на сторінках давньоруських літописів; розкривається смислове навантаження терміну та регіональні особливості його вживання. На матеріалі писемних джерел подається короткий нарис історії військових формувань кінних лучників у воєнних кампаніях давньоруських князівств XI-XIII ст.

Для слов'янських народів лук і стріли були традиційною, відомою впродовж багатьох століть зброєю. Про це свідчать як археологічні, так і писемні джерела. Вістря сріл не є чимось рідкісним та надзвичайним з-поміж слов'яно-руських старожитностей доби формування державності¹. Про те, наскільки звичними речами у тогочасному суспільстві були лук та стріли, говорить уже навіть той факт, що даний різновид метальної зброї був покладений в основу виміру відстаней на місцевості: існувала міра відстані – „стреліще”². Враховуючи ж велику роль, яку грали лучники (арбалетники) у середньовічних війнах, не маємо дивуватись, що у військах домонгольської Русі існували специфічні загони воїнів-лучників. Літописи називають цей рід військ „стрільці”. Із семантики терміну та з літописних свідчень впливає і основна характеристика стрільців – ведення бойових дій за допомогою зброї дистанційного бою. З одного боку, поява стрільців у давньоруських військах є справою природною, що впливає з самої логіки середньовічних воєн, з іншого – писемні джерела спонукають до глибшого аналізу зазначеного явища.

По-перше, впадає у вічі момент появи терміну на сторінках літописів: найдавніший випадок використання слова „стрільці” відноситься до 1093 р. в оповіді про битву руських князів Святополка Ізяславича, Володимира та Ростислава Всеволодовичів з половцями на річці Стугні³. І це при тому, що факти використання русичами луків та стріл в умовах війни фіксуються ще з X ст. Згадаємо, війська русичів активно використовували стрілецьку зброю під час походу Ігоря на Візантію у 941 р.⁴ та під час балканської кампанії Святослава у боях за Преславу та Доростол⁵. У договорі Ігоря з ромеями стріли згадані одразу після щитів та мечів як зброя вищої кари за порушення умов договору⁶.

Факт такої пізньої (у порівнянні з моментом освоєння слов'янами лука та стріл) появи терміну „стрільці” можна було б вважати випадковістю, якби не інші, пов'язані з цією назвою, спостереження.

© Терещенко Олександр Вікторович – аспірант кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка

Під 1093 роком не лише фіксується поява стрільців. Битва на Стугні – це перша у вітчизняних джерелах згадка про використання лучників у сформованих бойових загонах. До цього моменту не зустрічаємо жодної згадки про лучників в умовах боїв на відкритих ландшафтах. Візантійські автори VI-VII ст. майже одногласно вказують на обмежене використання цієї зброї слов'янами у війнах з імперією, не всі з них взагалі згадують лук та стріли у переліку слов'янського озброєння⁷. В повідомленнях про похід 941 р. ясно сказано, що Ігореві вояки стріляли здебільшого у мирне населення або по нечисленних військових загонах місцевої охорони. Про участь лучників у польових боях з регулярною армією греків – ані слова. Подібна ситуація повторюється і при описі подій уособиць під 1016, 1019 та 1024 рр.⁸. Відомостям давньоруських літописів співзвучні й свідчення іноземців. Ібн-Міскавейх досить докладно описує зброю русів: це спис, щит, меч, дубина та щось схоже на кинджал (імовірно, йдеться про скрамосакс) – лук та стріли не згадані⁹. Згідно з даними Льва Діакона, русичі активно користувалися луком та стрілами *зі стін* Преслави та Доростола, відбиваючи приступи ромеїв, але до моменту вирішальної битви під Доростолом Діакон жодного разу не згадує лук та стріли у боях *під стінами*¹⁰. Причина виводу лучників на поле перед містом стає зрозумілою в контексті згадок про кавалерію русичів. Ібн-Міскавейх згадує про піший характер руського війська¹¹. В ході розповіді неодноразово говорить про незвичність русів до бою у кінному порядку і Лев Діакон¹². Лише остання, вирішальна битва змусила Святослава ввестися в дію абсолютно всі наявні засоби – тож на полі бою і з'явився нашвидкуруч зібраний загін кінноти, який, тим не менше, не зміг кардинально вплинути на хід подій. Імовірно, вихід лучників так само був ще однією „соломинкою”, за яку хапалися русичі, намагаючись врятувати становище.

Змальована тут картина може здатися надуманою: мовляв, відсутність (обмеженість) згадок про лучників пояснюється не унікальністю, а звичністю даного явища. І неувага літописців до їхньої участі в бою – від того, що сучасникам присутність лучників на війні здавалася самоочевидною, не вартою окремої згадки. Однак заперечимо, що Лев Діакон досить уважний до подробиць військового характеру: зокрема, він фіксує використання метальної зброї під час штурмів міст, участь візантійських лучників у польових діях, нелюбов русичів до ведення бою верхи тощо. Тож, на нашу думку, цілком можна довіряти автору у питаннях тактики русів під час балканської кампанії.

Загалом можна стверджувати, що в руських арміях середини X ст. не існувало окремих формувань лучників, здатних в умовах бою на відкритих ландшафтах взаємодіяти з піхотою і виконувати конкретні тактичні завдання.

Історія тогочасної Західної Європи, здається, так само не знає окремих стрілецьких загонів, принаймні, до епохи хрестових походів.

Використання метальної зброї при захисті укріплень зафіксовано протягом мало не всього довогнепального періоду в історії Старого Світу. Але піший лучник ефективний лише у випадках оборони або раптових нападів із засідок. Можна навести кілька показових прикладів з європейської історії. Під час завоювання Уельсу англійське рицарство наштовхнулося на нетрадиційні, „нешляхетні” методи ведення війни. Замість звичних масштабних битв та поєдинків англійці зустріли партизанську війну, під час якої валлійці, користуючись умовами малопроехідної місцевості, чи не вперше у Західній Європі продемонстрували можливість перемоги пішого війська над професійною важкою кавалерією. До речі, саме від валлійців англійці запозичили великий лук, за допомогою якого вдалося згодом виграти етапні битви Сторічної війни: Кресі, Пуатьє, Азенкур. Але навіть у цих, тріумфальних для європейських піших лучників, битвах англійці розпочинали бій з оборонних позицій. Вони займали стратегічно вигідну позицію і, користуючись погодними та ландшафтними умовами, розстрілювали атаки французьких рицарів.

Давньоруська військова машина часів балканської війни ще не була

приспосована до складних маніпуляцій особовим складом, не існувало самого поділу війська на окремі тактичні одиниці. У будь-якому випадку, такий висновок витікає з наявних джерел. Оптимальним бойовим порядком, придатним для ведення бою і з пішим, і з кінним супротивником, стала „стіна” (давньоруський варіант фаланги), яка значною мірою відповідала і суто військовим, і психологічним вимогам, забезпечуючи необхідні міць та міцність на полі бою¹³. За умов, коли великі армії набиралися лише на час походів і, значною мірою, з ополченців, не звиклих до суворої дисципліни, говорити про поділ за родами військ і пов'язану з цим організацію командування та підготовки не доводиться.

Ситуація геть змінюється, коли мова йде про кінних лучників, яскраві приклади застосування яких дали численні кочові народи.

Власне кажучи, саме з кінними лучниками і пов'язана перша згадка про давньоруських стрільців. У повідомленні про Стугненську битву термін використано по відношенню як до половецьких, так і до руських вояків¹⁴. Те, що половецькі стрільці – неодмінно кіннотники, випливає з факту традиційності у кочовому середовищі кінного війська. Оскільки один і той же термін використано для позначення загонів протидіючих військ, можемо припустити, що і смислове навантаження слова однакове для половецьких і для руських загонів: стрільці – лучники-кавалеристи. Описовою підтверджується таке розуміння літописної статті і обставинами, у яких битва відбулася. Це був цілеспрямований похід у степове прикордоння з метою дати генеральний бій і відігнати половців подалі від порубіжжя. Агресивний характер заходу диктував і умови його підготовки та проведення. Запорукою успіху мала стати кавалерія, здатна протистояти кочовикам. У випадку затягування битви чи відступу половців піші лучники не могли б переслідувати ворожу та підтримувати власну кінноту. Тож цілком вірогідно, що руські лучники (або певна їх частина) у Стугненській битві виступали як кавалерія.

Але навіть якщо у випадку з битвою на Стугні таке припущення хибне, то загалом для домонгольської доби складається враження, що терміном „стрільці” на Русі позначалися саме кінні лучники. За період з 1093 по 1232 рр. (останній домонгольський випадок використання терміну) стрільці згадані до 30 разів. У переважній більшості випадків прямо чи опосередковано можна простежити вказівки на кіннотність цього роду військ. І навпаки, є свідчення, що піхотинців стрільцями не називали. Під час облоги Луцька 1149 р. назується ворогу „**пешци вышедше из города и стреляющия**”¹⁵. Аналогічний випадок зафіксовано і три роки по тому під час облоги Чернігова військами Юрія Долгорукого та Святослава Ольговича: Андрій, син Долгорукого, рушив битися з тими, хто „**вышедши пешим из города стрелятця**”¹⁶. Піші лучники стрільцями не названі – вони просто „пешци”.

Те, що стрільці давньоруських літописів – це кінні лучники, зрозуміло. Спробуємо тепер з'ясувати особливості тактичного використання цього роду військ.

Практично в усіх випадках стрільці – війська першого ешелону. Вони завжди складають авангард війська і виконують пов'язані з такою роллю функції. Найчастіше розпочинають битву, проводячи обстріл військ противника. Так було 1093 р. на Стугні, 1097 р. – під Перемишлем¹⁷, 1148 р. – під Любечем¹⁸, 1149 р. – під Переяславом¹⁹, 1150 р. – на р. Ольшаниці²⁰, 1151 р. – на Либіді²¹, 1154 р. – на Сулі²², 1176 р. – під Володимиром²³, 1177 р. – на Липиці²⁴ тощо. Галицько-Волинське літописання наводить приклади, коли на марші стрільців розміщували на флангах²⁵ або в авангарді і на флангах²⁶. У випадках, коли стрільці відривалися далеко вперед від основних сил, вони цілком були здатні і на самостійні дії. Хоча, здається, такі ситуації для домонгольської доби не були типовими. Принаймні перша і чи не єдина недвозначна згадка про це пов'язана з битвою на Калці: „**и оустретоша Татарове полкы Роускыя. Стрелци же роускыи победиша и и гнаша в поле далеце секоуще и взяше скоты их**”²⁷. Тут для нас важливою є ще й вказівка на склад екіпіровки стрільця. З даного повідомлення випливає, що, окрім металевих

зброї, на озброєнні стрільців була і клинкова чи короткодревкова зброя (русичі посікли татар). Іншу вказівку на комплект стрілецького озброєння зустрічаємо під 1186 р. під час бою Ігоря Новгород-Сіверського з половцями. Згідно з Лаврентіївським літописом, половецькі стрільці в очікуванні своїх головних сил упродовж трьох днів утримували русичів і не підпускали їх до річки – джерела води. Билися половці, „**копни ся не снимали**”. Суть цієї фрази стає зрозумілою в контексті військової історії євразійських кіннотників. Так, Мавркії²⁸, описуючи сучасних йому кочовиків Північного Причорномор'я, свідчить: багато хто зі степовиків мав у бою лук зі стрілами та списа, що носився за плечима. В залежності від ситуації воїн міг почергово користуватися то одним, то іншим. Середньоазійські джерела монгольської доби містять зображення вояків, екіпірованих щитом, шаблею, луком зі стрілами та списом – до переходу на рукопашний бій спис утримувався за допомогою ремінних петель на нозі та плечі кавалериста²⁹; подібний спосіб носіння списа дожив до XIX ст. і був неодноразово зафіксований тогочасними художниками³⁰. Тож нічого дивного, що й половці використовували той же спосіб застосування списа, а вираз „не знімаючи списів” означає, що половці вели дистанційний обстріл і не вступали у рукопашний бій. На нашу думку, подібний комплекс озброєння мали і давньоруські стрільці. Чому ми вважаємо правомірним переносити цю половецьку реалію на руських стрільців? Тому що їхніми прототипами стали саме степові воїни, про що свідчать і логіка розвитку військових контактів між Руссю та кочовиками, і письмові джерела.

У цьому контексті багато дає географія використання терміну. Він відсутній у Новгородському Першому літопису. У Лаврентіївському літопису стрільці згадані 9 разів (за період з 1093 по 1223 рр.), 8 з яких пов'язані з подіями у Південній Русі³¹ і лише один – з подіями на Північному Сході (Липецька битва 1177 р.³²). Статистика Іпатіївського літопису значно багатша: на його сторінках починаючи з 1093 р. термін вжитий близько 26 разів (востаннє – під 1256 р.) і завжди – у зв'язку з подіями на Півдні та Південному Заході³³. Така статистика є свідченням південного походження терміну „стрільці”. Сам собою напрашується висновок про те, що загони стрільців створювалися як ефективна противага мобільній кінноті кочовиків, війни з якими стали нормальним проявом культурного обміну між степовою та осідлою цивілізаціями. Тож цілком логічно, що і зброю, і тактику руські стрільці запозичили у половців та адаптували до особливостей вітчизняної військової системи.

Тепер спробуємо зробити деякі припущення щодо соціального та етнічного складу стрілецьких загонів. Стрільці – кінні лучники, здатні до бою так само і древковою, і клинковою зброєю. Це бійці першої лінії під час битви і авангардний загін під час маршу. Така універсальність може досягатися лише за умов постійних тренувань та відповідного матеріального забезпечення. Тож одразу робимо висновок про приналежність стрільців до дружинного прошарку. Зазвичай стрільців бачимо на стадії зав'язки бою, після початку рукопашної літописець про них забуває і переносить увагу читача на представників князівсько-боярської еліти, нерідко називаючи їх поіменно. Така неувага до стрільців свідчить про їхній другорядний по відношенню до боярства статус, тобто можемо впевнено визначити стрільців як представників молодшої дружини. Аргументи „за” є і в джерелах. Під час нашестя половців на Переяславщину 1149 р. князь Ізяслав Київський „**Черныя Кловоуки и молодь свою пүститга напередь до Переяславля**”. Трохи нижче цей загін названо стрільцями: „**пришедши же стрелци от Изяслава и от Ростислава и възвнша ратныа от города**”³⁴. Ми схильні, принаймні у даному випадку, вважати поняття „молодь” та „молодша дружина” синонімами. Відповідно, визначення соціального статусу стрільців як молодших дружинників здається незаперечним.

Як видно зі щойно наведених цитат, київські князі до ролі стрільців залучали і кочовиків-федератів, можливо, навіть використовуючи їх у спільних з русичами загонах. Так, 1151 р. київська коаліція на озері Малий Рутець, бачачи відступ військ Юрія Долгорукого, „**пүстиша по нүх стрелци своя Черныя Кловоуки и**

Русь”³⁵. Подібний випадок зафіксовано і під 1190 р.: „поскочиша стрелци Руськыи и Чернии Клобуци”³⁶. Враховуючи численні свідчення літопису про спільні дії Києва та чорних клобуків, можемо впевнено говорити, що такі русько-чорноклобуцькі загоны на південному порубіжжі не були рідкісним явищем.

Вище ми вже згадували про відсутність терміну „стрільці” у Новгородському Першому літопису. У зв’язку з цим слід зазначити, що єдиним місцем у даному джерелі, де в описі битв XI-XIII ст. згадується використання лука та стріл, є розповідь про взяття Константинополя хрестоносцями 1204 р. Для давньоруського ареалу подібні згадки відсутні. На цьому ґрунті можна було б зробити висновок про нерозвиненість військово-стрілецької справи на теренах Новгородщини, якби не відомості Лівонської римованої хроніки. Орденовський хроніст кілька разів звертає увагу на велику кількість лучників у військах Пскова, Суздаля та Новгорода³⁷. Тому не можна заперечувати існування загонів кінних лучників у зазначеному регіоні. Але, оскільки метою нашої роботи є розкриття смислового навантаження південноруського терміну „стрільці”, а не історія використання лука та стріл на теренах усієї Русі, розгляд реалій північних князівств виходить за рамки даного дослідження.

Отже, можна зробити такі висновки.

До появи вітчизняної професійної кавалерії давньоруські лучники не відігравали якоїсь помітної ролі у польових боях. Лук та стріли були зброєю облог, засідок, а найширше застосування мали, ймовірно, під час полювання. Зміна ситуації спостерігається з другої половини XI ст., коли домінуючою силою у війську стає кіннота, а на південних рубежах держави з’являються половецькі племена. Момент першої фіксації стрільців літописцями (1093 р.) змальовує їх вже сформованими загонами. Стрільці набиралися з молодшої дружини і являли собою мобільні загоны кіннотників, озброєних як для дистанційного, так і для рукопашного бою. Образом-прототипом для них могли стати кочові воїни південних степів. Київські князі залучали до такої служби не лише місцеві, слов’янські контингенти, а й залежних від них чорних клобуків. Лучники-піхотинці під визначення „стрільці” не підпадали, можливо, через свою неналежність до дружинного прошарку. Термін має південноруське походження і жодного разу не вжитий у відомому сучасній науці новгородському літописанні. У володимиро-суздальському літописанні термін „стрільці” – теж рідкісне явище. У той же час дослідження регіональних особливостей давньоруських військових систем сприятиме глибшому розумінню не лише воєнної, але також соціальної, культурної та етнічної історії Давньої Русі. У цьому контексті характер стрілецьких формувань на теренах Північної та Північно-Східної Русі заслуговує на окрему наукову розвідку.

1. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: лук и стрелы, самострел VIII-XIV вв. // САИ. – Вып. Е1-36. – М.: Наука, 1966. – С. 35 – 48, 109 – 116.

2. Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т. I. – М.: Языки русской культуры, 1997 (Далі – Лавр.). – Стб. 109 („и ста Володимеръ в имени дали града стрелнице едено”), 384 („не дошедше стрелница оудниго...”); Ипатьевская летопись. // ПСРЛ. – Т. II. – М.: Языки русской культуры, 1998 (Далі – Ипат.). – Стб. 95 („и ста Володимеръ в имени вдале града стрелнице единого”).

3. Лавр. – Стб. 220; Ипат. – Стб. 211.

4. Лавр. – Стб. 44; Ипат. – Стб. 33.

5. Лев Диакон. История. – М.: Наука, 1988. – С. 71, 80; Иоанн Скилица. О войне с Русью // Лев Диакон. История. – М.: Наука, 1988. – С. 125.

6. Лавр. – Стб. 48.

7. Шувалов П.В. Оружие ранних славян // Культурные трансформации и взаимодействия в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем Средневековье. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2004. – С. 254 – 260; Стратегикон Маврикия. – СПб.: Алетейя, 2004. – С. 190 – 191.

8. Лавр. – Стб. 142, 144, 148. Ипат. – Стб. 129, 131 – 132, 135 – 136.

9. Ибн-Мискавейх о походе русов на Бердаа в 943-944 гг. // „Откуда есть пошла русская земля...” – Т. II. – М.: Молодая гвардия, 1986. – С. 576 – 578.

10. Лев Диакон. Вказ. праця. – С. 44, 57 – 59, 70 – 82.
11. Ибн-Мискавейх... – Там само.
12. Лев Диакон. Вказ. праця. – С. 70, 74, 75.
13. Терещенко О.В. Піхота та кавалерія у військах Давньої Русі X-XI ст. // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX-XI ст.). – Чернівці: Сіверянська думка, 2006 – С. 187 – 191.
14. Лавр. – Стб. 220; Ипат. – Стб. 211.
15. Лавр. – Стб. 324, Ипат. – Стб. 389.
16. Лавр. – Стб. 339, Ипат. – Стб. 457.
17. Лавр. – Стб. 271, Ипат. – Стб. 246.
18. Ипат. – Стб. 361.
19. Ипат. – Стб. 381.
20. Ипат. – Стб. 401.
21. Лавр. – Стб. 332.
22. Лавр. – Стб. 343.
23. Лавр. – Стб. 376.
24. Лавр. – Стб. 381.
25. Ипат. – Стб. 813, під 1251 р.
26. Ипат. – Стб. 831 – 832, під 1256 р.
27. Ипат. – Стб. 743.
28. Стратегикон Маврикия. – С. 186.
29. Горелик М.В. Армии монголо-татар X-XIV вв. Военное искусство, снаряжение, оружие. – М.: Восточный горизонт, 2002. – С. 71, 73.
30. Валькович А. Лейб-казакам к Первомаю. Новые сведения о мундире гвардейских казаков в эпоху Отечественной войны // Цейхгауз. – 2006. – № 23. – С. 23 – 25.
31. Лавр. – Стб. 220, 327, 331 – 332, 343, 360, 376, 398, 507.
32. Лавр. – Стб. 381.
33. Ипат. 211, 331, 361, 378, 379, 381, 401, 436, 474, 558, 575 – 576, 601, 632, 639 – 640, 671 – 672, 725, 742 – 744, 756, 768.
34. Ипат. – Стб. 379.
35. Ипат. – С. 436.
36. Ипат. – С. 671 – 672.
37. Старшая ливонская рифмованная хроника // Ледовое побоище 1242 г. Труды комплексной экспедиции по уточнению места Ледового побоища. – М. – Л.: Наука, 1966 – С. 2110, 2215 – 2216, 2241 – 2245. Про те, що це саме лучники, а не арбалетники – С. 217.

В статье рассматриваются время и обстоятельства появления термина “стрельцы” на страницах древнерусских летописей; раскрывается смысловая нагрузка термина и региональные особенности его употребления. На материале письменных источников даётся краткий очерк истории формирования конных лучников в военных кампаниях древнерусских княжеств XI-XIII вв.

The article deals with the time and circumstances of the appearance of the term “striltsy” in the annals of Ancient Rus; the author investigates the semantic sense of this term and local peculiarities of its usage. Using the materials of the written sources, the author gives brief essay of the history of the units of mounted archers at the military campaigns of Ancient Rus principalities from XI to XIII century.

Петро Пиріг

ШТРИХИ ДО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПОРТРЕТА ГЕТЬМАНА ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО

У статті порушується проблема гетьманства Дем'яна Многогрішного. На основі використання широкого кола джерел, насамперед неопублікованих, висвітлено його політичну та соціально-економічну діяльність. Матеріали дослідження істотно доповнюють портрет гетьмана.

У 1668 р. влада Івана Брюховецького, який з 1663 р. утримував гетьманську булаву на Лівобережжі, стала досить хиткою і наближалась до свого завершення. Розпочавши війну з російськими воєводами [1], він програв її. Після невдалої боротьби гетьман, віддавшись під покровительство турецького султана й заручившись підтримкою татар, у травні 1668 р. разом із своїми козаками вирушив було під Котельву для боротьби з російським військом на чолі з Г.Г. Ромодановським. Він усе ще мріяв про успіх. Але на початку літа 1668 р. на Лівобережжі з'явився правобережний гетьман Петро Дорошенко (1665-1676 рр.) [2], сподіваючись об'єднати його з Правобережною Україною під протекторатом Туреччини. І. Брюховецький зі своїм військом стояв у цей час під Опішнею. Як тільки П. Дорошенко наблизився до його табору, козаки І. Брюховецького повстали проти свого зверхника і вбили його. Гетьманом лівої й правої сторін Дніпра 8 червня 1668 р. було проголошено П. Дорошенка.

Дорошенкові здавалося, що він повністю досяг свого. Проте Лівобережна Україна, особливо її північна частина, не могла змиритися з тим становищем, що Україна буде під протекторатом султана.

У цей час із Правобережжя долинули тривожні відомості про напад татар, і П. Дорошенко негайно вирушив туди, залишивши на лівому березі своїм наказним гетьманом давнього приятеля, чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича-Многогрішного.

Останій походив із роду селян. Таким застала його в 1648 р. Визвольна війна українського народу. У ході цієї величної події сотні й тисячі селян, міщан поспішали поповнити ряди борців за визволення. Прагнучи здобути привабливі вольності, вони ставали козаками [3]. Серед них був і Д. Многогрішний.

Про хоробрість, сміливість, відвагу й кмітливість молодого козака стало відомо головному сподвижникові українського народу Богдану Хмельницькому. Невдовзі гетьман призначив його військовим осавулом. У цьому чині Многогрішний увійшов до відомого козацького реєстру 1649 р.

У горнілі війни ще більше зміцнювався характер та загартовувалась воля бійця. В її буремні роки він відчайдушно боровся з ворогом. Крім того, щедро ділився своїм бойовим досвідом з іншими, вміло забезпечував навчання військової справи, займався організацією військових формувань, постачанням їх зброєю, боеприпасами тощо.

Круговорот подій виніс Многогрішного на гребінь слави, зробив його справжнім героєм, значно зміцнив його становище. Певний час він очолював чигиринський полк, а згодом став чернігівським полковником.

© Пиріг Петро Володимирович – доктор історичних наук, професор,
викладач Чернігівського інституту МАУП.

Д. Многогрішний тримався російської сторони. Невдовзі він налагодив дружні стосунки з князем Григорієм Григорійовичем Ромодановським, якому продемонстрував своє бажання вступити в підданство московському цареві Олексію Михайловичу. Крім власного бажання, до цього кроку його схилили колишній ніжинський полковник Матвій Гвинтівка, стародубський полковник Петро Рославець, а також брат Василь. Зібравшись у Седневі, вони вмовили таки Д. Многогрішного визнати царську владу. Переговори посланців Многогрішного до Ромодановського в кінцевому рахунку завершилися присягою наказного гетьмана на вірність цареві. Під час його зустрічі з Г. Ромодановським, що проходила в Салтиковій Дівиці, мова йшла про відновлення російських гарнізонів у містах України.

Д. Многогрішний дбав про подальше зміцнення свого становища і був налаштований відстоювати автономію України у складі Російської держави. Свою думку щодо союзу з Росією він виразив у листі до чернігівського єпископа Лазаря Барановича так: «Порадившись з полками цього боку Дніпра, при яких вільностях хочемо бути, відомо чиню, якщо государь нас, своїх підданих, захоче при колишніх вільностях покійного славного пам'яті Богдана Хмельницького, в Переяславі затверджених, зберегти і нинішніх ратних людей своїх з міст наших усіх – Переяслава, Ніжина, Чернігова – вивести, тоді, ваше преосвященство, напиши царській величності: якщо нас по милості своїй прийме, вільності наші збереже і, що зробилося з вини Брюховецького, простить.., то я готовий з полками цього боку Дніпра царській величності поклонитись і сили наші туди направити, куди буде царський указ. Якщо царська величність нашу службу не прийме, то ми за вільності свої вмерти готові; якщо воеводи залишаться, то хоч один за одним померти, а їх не хочемо» [4].

Невдовзі старшинська рада обрала Д. Многогрішного «гетманом северским» [5]. Він визнавав зверхність російського царя й був володарем частини Лівобережної України.

П. Дорошенко, прибувши після поразки І. Брюховецького до Чигирин, не знайшов там спокою. Перебуваючи в хиткому становищі, він лавірував між Москвою, Туреччиною, Кримом та Польщею, хоч присягу вірності жодній із цих держав так і не виконав. Заручившись підтримкою турецького султана, Дорошенко виразив готовність підкорятися йому. Султан вимагав, щоб за це гетьман посадив у Чигирин і фортецю Кодак по тисячі яничар. Дорошенко погоджувався посадити 3 000 яничар у Кодак, а Чигирин зробити вільною гетьманською столицею. Тим часом до П. Дорошенка надійшов лист від кримського хана, у якому він закликав гетьмана приборкати запорозьких козаків, які «большие убытки и разорения татарам чинили», а також зажадав від нього повернення награбованого запорожцями. У відповідь на лист до останніх Дорошенка сповістили, що на Запорозжі є свій гетьман, а його за гетьмана вони не визнають [6].

Запорозжці проголосили гетьманом кошового писаря Запорозької Січі «досужего и ученого человека» Петра Суховієнка (Суховія). Його підтримали понад 6 000 запорожців, а також козаки Переяславського, Лубенського, Миргородського, Полтавського і Прилуцького полків. Як стверджує Т. Чухліб, підтримку лівобережних козаків Суховієнко забезпечив у результаті присутності в Україні згідно із запорозько-татарською домовленістю майже стотисячної татарської орди [7].

Невдовзі новий гетьман зажадав від П. Дорошенка, щоб той «не писался отнюдь Запорозским гетманом» [8] і повернув булаву й бунчук. А запорожці й татари тим часом «стали воевать города Дорошенка, разорять и жечь села и деревни, людей сечь и в полон брать» [9].

Орди „бусурман“, які допомагали П. Суховію, „спустошив тот край Заднепрскій (Лівобережжя. – П.П.) долгиим своим стояніем, перешли и на сю сторону (Правобережжя. – П.П.)“, сподіваючись завоювати „самый Чигирин“ [10].

П. Дорошенко не міг примиритися з цим. Він вступив у боротьбу із

П. Суховієнком, яка тривала більше року. За цей час Дорошенко остаточно втратив Лівобережжя [11]. А Д. Многогрішний вдало використав цей момент для зміцнення свого становища.

Наприкінці 1668 р. в Новгороді-Сіверському відбулася рада за участю старшини Чернігівського, Стародубського й Ніжинського полків та представників ряду лівобережних міст. Обгороджений високим парканом двір, де вона проходила, за наказом Д. Многогрішного наглухо закрили й оточили озброєною вартою. Тривалу тишу раптом порушив голос Лазаря Барановича. Архієпископ виніс пропозицію обрати гетьманом Д. Многогрішного. Всі раптом заговорили, виражаючи свою згоду. Погодився взяти булаву й сам Многогрішний, який став відтоді „совершенным гетманом” Лівобережжя (1668-1672 рр.) [12]. Москва теж визнала це. Становище в Україні склалося таким чином, що „одни к сему гетману (Многогрішному. – П.П.), другіє к Дорошенку, а третьи к Суховею”.

Лівобережний гетьман заходився налагоджувати відносини з Росією, прохаючи її прийняти Україну під свою „державну руку”. З цією метою в січні 1669 р. він відправив до Москви посольство, до складу якого ввійшли обозний Забіла, суддя Домонтович, осавул Гвинтівка, а також військовий підписар, шість сотників, два отамани й 46 козаків; духовенство представляв ігумен Максаківського монастиря Є. Ширкевич. Прохаючи царя підтвердити права й вольності Запорозького Війська, посольство заявило: „Військо Запорозьке часто рокоші робило тому, що після смерті Богдана Хмельницького гетьмани, заради маєтностей, Війську зменшували вольності. Хоч за статтями Богдановими і повинні бути воеводи в Переяславі, Ніжині і Чернігові для оборони від ворога, однак вони замість оборони велику шкоду нам заподіяли; ратні люди в наших містах кражами частими, пожарами, вбивствами і різними муками людям дошкуляли; понад те наших звичаїв не вивчили; коли кого-небудь з них на злому ділі спіймають і воеводам чолобитну подадуть про покарання, то воеводи справу затягували. Нинішня війна і почалася з цього. Щоб наказав великий цар своїх людей з наших міст вивести, а в казну податок ми самі будемо давати через своїх людей, яких військо вибере ... Ті ж воеводи, незважаючи на прийняті статті, в козацькі права і вільності вступалися і козаків судили, чого ніколи в Війську Запорозькому не бувало. А коли Військо Запорозьке буде свої мати, то ніколи зради не буде ...” [13].

Реально обставини склалися таким чином, що постійні вторгнення на українські землі турків і татар, безконечні бойові дії вкрай виснажили населення України. Давно вже воно чекало спокою, мирного, розміреного життя. У той час, як на Правобережжі тривала боротьба за оволодіння гетьманською булавою, на Лівобережжі, завдячуючи Москві, обстановка залишалася більш або менш спокійною. І не дивно, що Пилип Костянтинович у листі до ніжинського вїйта й бурмистрів від 14 січня 1669 р. переконливо просив: „Припадайте к степени ног престола государева, чтоб кроме власти государевой ни едина власть власти не имела над нами ... чтоб нас бедных поврежденных в конец сирот своих из под пресветлые своеє царские руки никому иному властителствовати над нами не доущал”. А „казаки умные ... мещане и вся чернь говорят вслух: буде вы великий государь изволите вывести своих ратных людей из Малороссийских городов, селитися не хотят, а хотят бежать врознь” [14].

Виражаючи настрої й прагнення широких народних мас, ніжинський протопоп Симеон Адамович у листі від 16 січня 1669 р. до Лук'яна Голосова писав: „Пусть великий государь не велит своих государевых ратных людей из Малороссийских городов выводит; и так худо, а то и хуже будет, нет ныне ничего доброго, не на что глядеть, отсюда выводит, лутче бо еще прибавить, а нежели сих выводит; а люди старшие плачут все о том разных городов, чтоб житии с государскими людьми, а не под казацкою властью, толко попрержнему под государскою” [15].

Це питання було вирішене на раді, яка відбулась у м. Глухові на початку березня 1669 р. за участю князя Г. Ромодановського, стольників Г. Богданова й А. Матвєєва, архієпископа Лазаря Барановича, а також старшини, рядових козаків і міщан.

Згідно з підписаними між старшиною й московським урядом Глухівськими договірними статтями, інститут російських воевод в Україні продовжував функціонувати й надалі. „Назавжди” залишався воевода в Чернігові. Передбачалося „бити воеводам и ратным людем” у Переяславі, Києві, Ніжині, Острі. Свалілля їх і ратних людей обмежувалися: „В права их (міщан, козаків. – П.П.) не входитъ ... а имети начальство над ратными людьми”; „дается гарантия, что за обиды от ратных людей те будут судими воеводами с участием знатных малороссийских жителей”; „а о поборех Малороссийских городов быть по их обыкновению”. Головним завданням російських воевод в Україні залишалося „быть для обороны от неприятелей” [16].

Д. Многогрішного постійно хвилювала доля Києва, і він прикладав багато зусиль, аби місто не потрапило до рук Речі Посполитої. „Це престольний город, царствующий із давніх часів, звідки на весь світ благодать Божа зросла і засяяла ... Великий государ преславний город Київ і всі українські города не шаблею взяв, а Запорізьке Військо піддалося йому добровільно. Коли ж Київ і все Запорізьке Військо великому государеві тепер непотрібні і він віддає їх королеві, то нехай би наказав воевод і ратних людей вивести з Києва та інших міст, а вони знайдуть собі іншого володаря!” – зазначав Многогрішний [17]. У кінцевому рахунку він добився, що Київ разом із округою приєднали до Лівобережжя.

На Глухівській раді було підтверджено гетьманство Д. Многогрішного. Спочатку він відмовлявся від нього „як старая дивка от жениха”, але згодом погодився і присягнув на вірність цареві [18]. Це значною мірою зміцнювало позиції Многогрішного на Лівобережжі.

У той час надій на оволодіння Лівобережною Україною не покидав П. Дорошенко. По всіх містах, „которые под его властью”, Дорошенко розіслав універсали, в яких закликав старшину об’єднатися навколо нього й готуватися до походів з допомогою турків і татар на Білу Церкву і Київ. Ще раніше гетьман закликав населення Баришполя, Воронкова й Гоголева (Переяславський полк) підтримати його. В універсалах жителям міст Дорошенко повідомляв, щоб „отнюдь гетману Демьяну Многогрешному ни в чем послушны не были, а ожидали б на помощь к себе его Дорошенка”. Разом із тим у листі від 5 лютого 1669 р. Дорошенко переконував Дем’яна Ігнатовича стояти заодно з ним проти Москви, хоч „през посланцев своих удается и желает себе получить милость” від Олексія Михайловича [19].

Таким чином, П. Дорошенко вів гру. Політика його була досить витонченою й хитрою. На раді в Корсуні, що відбулась у березні 1669 р., турецькі послы нагадали йому про те, що гетьман „в присяги своей непостоянен и великому государю московскому и королю полскому и салтану турскому изменил”. На Корсунській раді робилася спроба обрати на гетьманство постриженого в монахи Юрія Хмельницького. Однак останній від пропозиції стати гетьманом спочатку скромно відмовлявся: „Как де будет чернецкая рада, и в той раде снимут с него, Юраска, черное платье, и он де тогда гетманом будет”. Але Хмельницький взагалі не хотів бути гетьманом. Зайнявши чітку, непохитну позицію, він заявив турецьким послам: „На гетманство не хочет, а будет ево оберут гетманом силою, и он де Юраско великого государя против ратных людей стоять и битца не будет и на украинные города войною не пойдет, а пойдет в Запороги и будет татар воевать”. На Корсунській раді обрали „гетманом совершенным Петра Дорошенка, что быть ему на обеих сторонах реки Днепра одному гетману” [20].

Хоч митрополит Й. Тукальський і говорив, що Дорошенко „его царского пресветлого величества за премога государя имети” хоче, і сам гетьман заявляв, що хоче бути „под единым православным монархом”, але насправді плани в нього були зовсім інші. Разом зі своєю старшиною гетьман „у полского де короля в подданстве... обох сторон реки Днепра з городами и с людьми быть хочет”. У той же час на раді „приговорили, что с турским салтаном и с крымским ханом в приязни быть” [21].

Турецькі послы пообіцяли Дорошенку відправити на допомогу до свята Пасхи 20 000 турків „да яначен волницы разных земель дватцать тысяч”. „А как де те войска придут, и Дорошенко де с теми войски пойдет великого государя украинные города войною ... а в малоросийском заднепрском крае, которые города ему, Дорошенку, ныне не послушны и не будут здаватца, и ему де Дорошенку города доставать и людей посевасть и отдавать в полон татарам, а есть ли будут здаватца, и их душами даровать, а животы и пожитки иматъ на войско” [22].

Схиляючи на бік Дорошенка переяславського полковника Дмитра Райчу, писар Лукаш Буксеєвич писав: „Пан гетман по се время на тебя никакова гневу не имел, но во всем яко человека в войске потребного в добром хранил желательстве”, заявляв, що й Дем'ян Многогрішний „разнитися” і з-під начальства П. Дорошенка „выступати не мыслит”. Насправді Д. Многогрішний клявся „жадному неприятелю, наступающему на ваше царское пресветлое величество скипетра и на великое государство Московское, готови ораз посполу изо мною, не щадячи голов своих, на кождых плячах рицерских ловити и кровь проливати без всякого сумнителства и в постоянстве непременно и непоколебимо зоставатимут сцире и верне, то вам, великому государю нашему царскому пресветлому величеству, додержати обещуем”. Олексій Михайлович обіцяв у випадку необхідності надати Многогрішному військову допомогу для боротьби з ворогами [23].

Д. Многогрішний почав готуватися до відкритої боротьби з Дорошенком. 10 липня 1669 р. він писав цареві так: „Маючи точні дані з тієї сторони Дніпра від корони польської і великого князя литовського гетьмана Дорошенка, який, незважаючи на прийняті договори з вашою царською пресвітлою величністю, які з її королівською величністю і Річчю Посполитою в Андрусові прийняли, і не задовольняючись над тією стороною своїм старшинством гетьманським, але і на цю сторону Дніпра війська свої кінні з Іваном Канівцем і з Носом, і з Перебийносом більше тисячі з тієї сторони Дніпра, і Сіркового війська частину ж переслав, щоб кровопролиттям привід до війни давали нам, і в міста Лубни, в Лохвицю і в Ромни піхоту середняцьку і козаків посилав і наказав їм, щоб „задор” до війни робили” [24].

Наприкінці весни 1669 р. на боротьбу з Дорошенком піднявся правобережний гетьман Суховій. Козаки останнього з 40 000 татар підійшли до Чигирина. Після пасхальних свят татари вже тричі „подбегали с казаками Запорожскими и ... великіе убытки в скоту и в лошедах и людей много поимали в неволю”. Суховій „постановил с ордою на том, что около Чигирина чрез все лето стоятъ и воевать”. Після поразки П. Дорошенка він планував піти весною на Лівобережжя, „чтоб де у них был за Днепром на сей стороне Днепра один гетман” [25].

За свідченням джерел, „с гетманом Петром Дорошенком под городом был бой, и на том бои многих казаков Татарова побили и преранили, и в полон поимали”.

Але на цьому татари не припинили боротьбу з Дорошенком. Зокрема, один із козаків, який прибув 11 липня 1669 р. до Білої Церкви з Чигирина, розповів, що „сильная Орда вышла и под Чигирин подступила, против которых вышло войско гетмана Дорошенка, хотячи им отпор дати, только ничего не учинили, и назад уступили для многих сил татарских и великій урон отнесли” [26].

У велике оточення козаків Суховія й татар Дорошенко потрапив біля села Конончі (на річці Рось). У гетьмана було лише 2 000 козаків, і йому загрожувала небезпека полону. Лише воля випадку врятувала його від повної поразки. Турецький посол, який наближався до місця подій, наказав татарам припинити дії, направлені проти Дорошенка [27].

Хоч Дорошенко й отримав від царя наказ „на сей стороне Днепра (Лівобережжі. – П.П.) никакова началства не имеет и ни во что не вступатца”, подальші події були наповнені боротьбою його з давнім суперником Многогрішним. В опозицію до останнього стали Полтавський, Лубенський, Миргородський полки. Вступивши в змову із Дорошенком, полтавський полковник Гаркушенко писав Дем'яну Ігнатовичу, щоб той навіть не називав себе гетьманом. Крім того, він погрожував,

що „в Полтаве изготовили десять тысяч сабель и болши будет ... и ни мысли, чтоб мы тебе поклоняться имели” [28].

Після поразки Суховієнка (Суховія) його козаки зібралися на раду в Умані й проголосили гетьманом Михайла Ханенка, який перед тим був уманським полковником. „Учинили з Уманським, Кальницьким, Паволоцьким, Корсунським та іншими полками Раду під Уманем і вибрали Гетьманом уманського полковника Ханенка, а писарем у нього Суховія”, - повідомляла цареві Олексію Михайловичу канцелярія гетьмана Дем'яна Многогрішного 8 вересня 1669 р. [29]. Він був ставлеником Речі Посполитої, яка ще в 1662 р. вважала його одним із претендентів на гетьманську булаву [30].

Новий гетьман не підтримував Дорошенка. Свого союзника в боротьбі з ним він бачив у особі Дем'яна Многогрішного. У листі від 30 липня 1669 р. Ханенко закликав лівобережного гетьмана „с теми полковники заднепрскими совокупясь, к берегу Днепра под Чигирин приходити”, щоб спільними силами виступити проти Дорошенка, який, за його словами, „за чин стоячи, чтоб не отдать никому, а выправляючи себе вечное гетманство без изволения и совета всех нас, так сее стороны как и тое стороны полковников, подписал руку турецкому салтану, добиваючись панства, в подданство ... Украйну поддал” [31]. Наступного разу (26 серпня 1669 р.) гетьман писав Д. Многогрішному: „Сам, милість твоя, розсудити можеш: чи можливо те, що ніколи у Війську Запорозькому не було, щоб гетьмани (Дорошенко. – **Авт.**) на вічне собі панство у сусідніх монархів виправляли? Для того, буде ти любиш отчизну, зволь зібрати всі ті задніпровські полки, поспішно до Чигирина йти, а я з цієї сторони з Військом Запорозьким, щоб ми того не приятеля могли попередити, щоб як в нашій Україні знаків турецьких не було” [32].

Многогрішний не підтримував дій Дорошенка, але допомагати Ханенку не став: „А что меня Ханенко, гетман тое стороны (Правобережжя. – **П.П.**), просит, чтоб я ему на Дорошенка помочи подал, то я о том и не мышлю, пусть сами меж собою управятся”, - писав він цареві. Дем'ян Многогрішний невдовзі сам вступив у боротьбу, зібравши „царского величества ратных людей, пехоты нежинской 300 человек, да полки: нежинской, черниговской, переясловской, прилуцкой, стародубской”, вирушив під Смілу для нанесення удару одному із соратників Дорошенка лубенському полковнику Гамалію.

Останній, з'єднавшись із наказним гетьманом Дорошенка Я. Корицьким, Є. Гоголем і „частію орды”, сподіваючись на свою силу, кинувся в погоню й розпочав було переслідувати військо Многогрішного. Але через певний час воно „на них нашедше ... до самые Лохвицы секши гонили, которые не улучили, протчие в город, но розно, куды возмогли, уходили”. 12 жовтня 1669 р. поблизу Лохвиці відбулася вирішальна битва, під час якої Многогрішний розбив Дорошенка, а „Гоголь з іншими утік за Дніпро”.

Населення Городища, Куренки, Лубнів та інших міст Лубенського полку „склонились под его царское пресветлое величество в подданство”. Також і „роменцы, как наш приход увидели, тотчас нас (Многогрішного. – **П.П.**) с хлебом и солью встретили”. До зими 1669 р. майже все Лівобережжя було в руках Многогрішного. І він був дуже стурбований тим, що в запрошенні на сейм Речі Посполитої з нагоди коронації на королівський престол Михайла Вишневецького, що мав відбутися у Варшаві восени 1669 р., П. Дорошенко був названий „обоих сторон Днепра гетманом, а он де в том листу ни где гетманом не имянован”. „И говорите де мне то, чтоб я ехал к королевскому величеству на сейм; и того де никогда не будет”, – обурювався Д. Многогрішний.

Одночасно на Дорошенка вів наступ „с ордами и с войском” і Ханенко [33]. Боротьба між ними точилася протягом декількох років. У 1670 р. владу Многогрішного визнали запорожці. Через нього вони „стали бить челом великому государю, царю московскому, принять их по-прежнему в подданство и гетману в послушание” [34].

Однак повної згоди про мир і злагоду між лівобережним гетьманом і запорозькими козаками так і не було досягнуто. Многогрішний скаржився царському уряду, що вони під час листування не називали його „гетьманом”, крім того, хотіли „вибрати гетьмана в самому Запорозжжі, бо вибраного в містах не вважають справжнім гетьманом” [35].

У свою чергу запорожці не були задоволені діями Многогрішного, зокрема тим, що його застави не пропускали на Запорозжжя населення з Лівобережної України. „Такого порядку от древних лет на Украине не бывало, - писав гетьману М. Ханенко, - прежде не только по одному или по два человека, но целыми полками козаки из городов в Запорожье ходили и ни от кого в том запрещенія не имели” [36]. Підтриманий запорожцями, Ханенко започаткував дипломатичні відносини з Росією і просив царя, „аби твоїм бажанням Військо Запорозьке під руки царські могло знаходитись” [37]. На думку Т. Чухліба, гетьман вдався до цього, щоб зберегти себе від нападу лівобережних козаків і російських військ [38].

Водночас через відправлених послів до Д. Многогрішного бажання „быть в единении и дружбе с ним” виразив П. Дорошенко. Дем'ян Ігнатович дав повну згоду на це. І відтоді його політичний курс зазнав кардинальних змін. Лівобережний гетьман почав відкритий виступ проти царського уряду, розгорнув критику його політики щодо Речі Посполитої, зокрема, умов російсько-польського миру. Так, у 1671 р. Многогрішний заявив піддячому Савіну: «Якщо царська світлість дозволить наші землі потроху віддавати королю, то нехай би він віддав уже нас усіх, король нам буде радий. Але у нас є на цьому боці (Лівобережжі. – П.П.) війська тисяч з сто, будемо боронитися, а землі свої не уступимо. Чекав я до себе царської світлості милості, а царська світлість дозволив нас у неволю віддати. Наших купців польські люди грабують і в тюрмах тримають, села навколо Києва пюндрують, а великий цар нічого їм не робить і нас не обороняє. Коли б ми самі себе не обороняли, то давно поляки б нас у неволю взяли, а на захист московських людей сподіватися нічого» [39].

Д. Многогрішний розділив погляди Дорошенка й став на шлях протурецької орієнтації. Як зазначав Ханенко, вони „постановили, щоб ни под вашею (королівською. – П.П.) милостію, ни под Москвою, но под Турком были” [40].

Навесні 1672 р. спалахнула велика війна. Проти Речі Посполитої виступили Туреччина, Крим і Правобережна Україна. У похід вирушив сам султан Магомет IV зі стотисячною армією. До нього приєдналися 50 000 татар на чолі з ханом Селім-Гіреєм і 1 200 козаків під керівництвом Дорошенка. Незважаючи на стійкий опір польських військ, у липні 1672 р. Дорошенко розгромив на Поділлі шеститисячний корпус на чолі з Лужицьким і козаків Ханенка, які протистояли йому. З'єднавшись під Кам'янцем, Дорошенко і Селім-Гірей незабаром зайняли цю, на перший погляд, неприступну фортецю. Потім вони підкорили ряд міст Галичини, які здавалися їм без бою. В кінцевому рахунку були вироблені ратифіковані невдовзі султаном умови миру, за яким Польща повністю відмовилась від своїх претензій на Поділля, що стало провінцією Туреччини, і Правобережну Україну, яка повністю переходила під султана.

П. Дорошенко повернувся до Чигирин, заявивши, що з Річчю Посполитою і Ханенком покінчено. Однак сили його теж були вкрай виснажені. Дорошенко змушений був задовольнитися лише напівспустошеними Брацлавщиною й Київщиною. Незабаром гетьмана охопив розпач щодо турецького протекторату [41].

На Лівобережжі тим часом відбулися серйозні зміни. Дем'ян Многогрішний за підбуренням старшини був звинувачений у зраді. Проти нього висунули 38 звинувачувальних пунктів. Основний із них полягав у тому, що гетьман „безпрестанно ... списывался и братство и дружбу имел великую с Петром Дорошенком, и хотел он же поддаться турецкому салтану”. Останній пункт мав відношення й до запорозьких козаків: „Посланному гетмана Многогрешнаго приказано было говорить от Петра Дорошенка о запорожцах особо: когда мы

(гетманы) с ляхами имеем воинскую забаву, чтоб он (Многогрешный) не допускал им с Низу в городаы выходить, и как на сей, так и на той стороне Днепра возмущения чинить» [42]. Невдовзі Д. Многогрішного заарештували й відправили до Сибіру.

У другій половині XVII ст. одним із привілейованих станів суспільства було духовенство. Його панівне становище під впливом Визвольної війни ставало ще міцнішим. Виражалось воно насамперед через експлуатацію народних мас, передусім селянства, яке в численних монастирських маєтностях поставало як головний виробник матеріальних благ.

При Д. Многогрішному на монастирських селян накладались великі повинності й податки. В маєтностях широко впроваджувалось послушенство. Так, наприклад, 11 липня 1669 р. (іншого разу копія джерела датована 1664 роком) [43] Дем'ян Ігнатович підтримав задум ігумена Ширкевича обнести Максаківський монастир «докола валом и парканом обваровати, и фортецу ... учинити». Цю складну роботу мали виконувати монастирські піддані. Многогрішний, звертаючись до начальства Ніжинського й Чернігівського полків, наказував, щоб «в обворовану монастирском найменшою неважилися быти перешкодою ... селяне абы не были противными приказуем» [44].

Згідно з указом Д. Многогрішного селян Величківки, Киселівки, Хвесківки, Кувочич і Домишлина зобов'язували, «як час и потреба укаже», гатити Величківську греблю, на якій ігуменні Макошинського Покровського монастиря Анастасії Бобурчанській «надалося млин» [45].

У Стародубському полку селяни села Спаського, що входило до володінь Новгород-Сіверського монастиря, на підставі укладеної з архімандритом у 1670 р. угоди за користування монастирськими землями зобов'язувались «десятину его милости звичайную давати, без жадных споров и вимовок даруючи».

Становище підданих монастирських сіл ускладнювалось тим, що часто їх намагалася використати в своїх цілях та інтересах козацька старшина. Зокрема, в маєтностях монастирів «брали стацію» й десятину, залучали до різноманітних «годовых ... работизн» [46].

У Чернігівському полку старшина примушувала монастирських селян працювати в своїх господарствах. «Много кривд селам до монастиру (Максаківському. – П.П.) належачим» чинив шаповалівський сотник [47].

Жителі Хвесківки й Сосниці, що належали Макошинському монастирю, сосницькою, менською й макошинською старшиною «до повинностей всяких тяглых потяганы бывають» [48].

Втручання старшини в справи монастирських маєтностей було настільки значним, що вживались навіть певні заходи щодо виправлення ситуації. Так, наприклад, ще будучи чернігівським полковником, Дем'ян Многогрішний у 1668 р. наполягав, щоб «в належачих до Макаковского монастира маєтностях в людей жадных выбирств и кривды не важилась чинить» [49]. Аналогічно полковник Яків Лизогуб на початку 1668 р. заборонив сосницькій, макошинській та менській старшині вимагати будь-які податки й повинності з жителів м. Сосниці й с. Хвесківки, що належали Макошинському монастирю. Аналогічно полковник Яків Лизогуб на початку 1668 р. заборонив сосницькій, макошинській та менській старшині вимагати будь-які податки й повинності з жителів м. Сосниці й с. Хвесківки, що належали Макошинському монастирю [50]. А ніжинський полковник Матвій Юревич наприкінці літа цього ж року забороняв старшині причиняти монастирським підданам кривди, „здирства“, „станції брати албо под свое послушенство прихияти» [51]. Поряд із тим Д. Многогрішний улітку 1668 р. виражав стурбованість із приводу того, що жителі Менської й Киселівської сотень самоправно зорали монастирські землі.

При Д. Многогрішному великим землевласником була старшина. Отримуючи у володіння села, вона одночасно отримувала й право на повинності селян цих сіл [52]. Не маючи юридичного обґрунтування, воно визначалось відповідними вказівками й розпорядженнями з боку вищих адміністративних органів влади.

У практиці гетьманату таке право фіксувалося в універсалах. Царський уряд видавав грамоти. У восьмому пункті статей Богдана Хмельницького зазначалось, що „кто пашенной крестьянин, тот будет должность обыкную его величеству воздавать ...” [53].

Дем'ян Многогрішний накладав на селян старшинських маєтностей великі податки. Зокрема, досить важкою була для них так звана медова данина. За повідомленням 1669 р., гетьман „безмерно побрал на себя во всем Севери дани великие мядовые – из винного котла у мужиков по рублю” [54].

За виробництво горілки з „посполитих обывателей городских и селских” збиралася показанщина, що йшла на користь Військового скарбу. При гетьмані Д. Многогрішному розмір її становив 80 коп. за рік, а при І. Самойловичі – 1 руб. 40 коп. [55]. Населення Чернігівського полку за часів Д. Многогрішного давало щорічно 8 гривень з кожного казана. І. Самойлович визначив суму показанщини в один рубель, а згодом – 4 руб. з казана [56].

Поряд із міщанами селяни деяких маєтностей розділяли долю так званої постійної повинності, яка здійснювалася насильницькими методами [57]. У досить скрутному становищі перебувало населення тих місцевостей, де розквартирувалися козацькі полки, а особливо загони найманого війська, так звані компанії [58].

Так, у відписці сосницького воєводи Василя Лихачова зазначалося, що козаки „кошевого Васильева полку Многогрешного”, які прибули 25 липня 1667 р. на постій у Сосницький і Менський повіти, „мещаном и уездным людем чинят налоги и разоренье и убытки больше, емлют с них денги и хлеб и сухари и сала и соль, и всякие тягости на них накладывают”. Великі незручності терпіли мешканці Менського й Сосницького повітів, а також Мени від козаків, яких прислав туди Д. Многогрішний. Ці козаки „сбирают денги и хлеб и шубы и шапки и рукавицы и чулки” [59]. А прислані Дем'яном Ігнатовичем в м. Мену „на лежу” челядь і „поляки из Заднепрских городов” „емлют на неделю денег по дватцати по осми рублев, и того на месяц по сту по двенатцати рублев, да конского корму по тритцати по шести осмачок овса, на месяц по сту по сорока по четыре осмачки, а сена ... емлют без счету” [60].

Міщан не обходили стороною інші повинності й податки. Зокрема, «в великую тягость и несносное терпение» була для них підводна повинність [61]. Вона не знала чіткої регламентації, хоч адміністрація інколи й приймала певні заходи щодо її врегулювання. У Стародубі, наприклад, виділялися спеціальні десятники, які слідували за встановленою чергою у відбуванні населенням зазначеної повинності [62].

У 1660 р. російський цар Олексій Михайлович забороняв брати підводи у жителів Чернігова. Міщани повинні були давати їх лише „всяких чинов людем”, які проїздили через місто, маючи спеціальні грамоти й листи. Таким „города Чернигова мещаном подводи и корми давати почему доведется” [63].

Грамотою Чернігову від 30 листопада 1666 р. передбачалося „посланников и приезжих людей кормить и поить по своему разсмотрению” і „подводи имати с уезду по очередно”. У посадських людей Чернігова брати підводи не передбачалося [64]. Згідно ж із грамотою від 5 червня 1667 р., у місті заборонялося „подвод і корму имать” без дозволу царя [65].

У 1669 р. гетьман Дем'ян Многогрішний у зв'язку із тим, що Чернігів „през теперешнюю войну до великого знищенья прийти мусел”, звільняв його мешканців від підводної повинності: „увольняем от тих подвод целком абы некому недали”. Щоправда, як російським, так і своїм „посланником” брати в чернігівців коней іноді, на випадок крайньої необхідності, все-таки дозволялося. Щодо корму для коней, а також хліба, солі й напоїв, то гінці мали задовольнятися тим, „що принесут” [66].

Розміри підводної повинності залежали, насамперед, від певних обставин і визначити їх інколи було досить складно. Велику кількість підвід із Ніжинського

й Чернігівського полків Дем'ян Многогрішний відправляв у 1670 р. для вивозу хліба в Київ [67].

З міського населення податки збирала полкова й сотенна старшина, якій воно мало відбувати послушенство. Наприклад, за свідченням джерел, у Любечі місцевий сотник Сава Кононович Посудевський-Внучко „мещан под свой реимент притягаєт и пожиток себе меєт”. Дем'ян Многогрішний, дізнавшись про це, 4 січня 1669 р. заборонив Внучку втручатись у будь-які справи міщан і під свій „реимент” їх „привлащат”. У той же час гетьман ставив у залежність любецьких міщан чернігівському війту, зобов'язавши їх відбувати на користь останнього „всякое послушенство”. Крім того, Многогрішний радив війтові навідати разом із двома представниками від міщан „вкупі ... а не розно” чернігівського воеводу, щоб вклонитися йому напередодні новорічних свят [68].

Слід зазначити, що під час Визвольної війни середини XVII ст. загалом потерпіли розруху більше третини населених пунктів України [69]. До їх списку потрапив і Ніжин. За свідченням джерел, „волость Нежинская огнем и бусурманскою войною вся запустошена” була [70]. 15 липня 1669 р. Олексій Михайлович дозволив усьому населенню Ніжина, крім козаків, запасати й возити ліс, необхідний для відновлення міста [71]. Ніжинці просили царя „милости к разоренному городу” й звільнення від податків міста на 15, а волості на п'ять років [72]. І з часом Ніжин отримав привілеї, хоч, правда, не на 15, а на 10 років. На такий же час звільнялося від податків населення Любеча, Кролевця, інших зруйнованих міст України. Остру й Чернігову такі пільги надавались на сім років, а „местам, местечкам и селам – на три лета” [73].

Певні пільги надавались населенню й царськими грамотами на підтвердження самоуправління міст і містечок. Однак усі ці грамоти закінчувалися приблизно однаковими словами: „А доходы належачие денежные и хлебные збирать на нас великого государя и отдавать воеводам нашим и приказным людям по нашему великого государя нашего царского величества указу” [74].

Видаючи універсали містам [75], Дем'ян Многогрішний підтверджував права міщан, надавав їм дозвіл щодо занять ремеслами й промислами. Поширеним був, зокрема, борошномельний промисел. Дбаючи про його розвиток, Многогрішний дозволяв міщанам мати млини. Так, наприклад, 9 березня 1669 р. він дозволив жителям Погара користуватися млином на річці Бойні в селі Севастяновичах, „з каменми двома стоячим” [76]. Купчий запис від 9 червня 1673 р. засвідчував факт спільного користування млином на річці Волюях під Конятином міщанами А. Русаковичем, О. Кортавенком і Сухацьким. Вони продали його за сто золотих лічби литовської конятинському міщанинові Шаренку [77].

Слід зазначити, що Визвольна війна XVII ст. загалом відкривала міщанам значні перспективи для занять борошномельним промислом. Із зафіксованих переписувачами в 1666 р. 285 млинів на Лівобережній Україні 195 (68%) належали міщанам.

У містах і містечках Чернігівщини нараховувалося 136 млинів. Міщанських млинів тут було 86 (62%). Це дає змогу говорити про провідну роль у борошномельному промислі другої половини XVII ст. міщан.

Надалі ж у зв'язку із зміцненням старшини і посиленням нею експлуатації народних мас у складі власників млинів сталися істотні зміни. Так, із 350 млинів, зафіксованих у 1754 р. на річках Чернігівського полку, міщанам належало всього два млини, в той час, як старшині – 309 [78].

Становище мешканців міст і містечок, незважаючи на періоди певного покращення, залишалося загалом важким.

Під час Визвольної війни XVII ст. відбувалося бурхливе покозачення українського населення. Реєстр 1649 р. зафіксував переважно „нових козаків”, які становили 3/4 усіх його представників [79]. У 1654 р. козаки становили 77,9% мешканців Канівського, 82,3% Корсунського, 64,4% Миргородського, 55,5% Ніжинського полків [80]. Цей процес тривав і надалі.

Козацькі вольності прагнули здобути міщани. Та насамперед ряди козаків поспішали поповнити селяни. Але перехід останніх до козацького стану негативно впливав на розвиток міст, скорочував чисельність селянства. Дем'ян Многогрішний, як й інші гетьмани, ставився до цього явища недоброзичливо. Так, наприклад, у листі до наказного чернігівського полковника Костянтина Стрієвського від 4 січня 1669 р. він суворо застерігав: „А що сотники приймають ново казаков и в реестр уписуют, постерегай себе того, щоб твоя шия на язвах оставала в целости” [81].

Хоч Визвольна війна і внесла деякі зміни й корективи в життя українського козацтва, певною мірою покращивши його соціальне становище [82], проте воно також не було позбавлене гніту та утисків.

Одним із привілеїв козацтва було завойоване ним право вільно курити горілку. Але згодом цей промисел став оподатковуватись. Юрій Хмельницький увів оренди на продаж горілки.

У 1666 р. цар Олексій Михайлович заборонив у Чернігові роздрібну торгівлю спиртними напоями (в першу чергу це стосувалося козаків), категорично заявивши, що „козаки и солдаты і стрелцы шинковать вином не будут”. Домовленість щодо цього була досягнута з полковником Дем'яном Ігнатовичем. У ній також підкреслювалося, що „козаки впред шинкуват вином не будут для того чтоб статей договорных тем ненарушить” [83]. Порушників передбачалося залучати до суворой відповідальності. Торгувати спиртним заборонялося козакам і в інших містах.

У період гетьманування Д. Многогрішного козакам дозволялося курити й продавати горілку. Але за це з них брали відповідний податок – показанщину: по 50 копійок від казана. Старшинський з'їзд, що відбувся 1669 р. в Батурині, ухвалив рішення про оренди на продаж, крім горілки, дьогтю й тютюну [84].

За гетьманування Д. Многогрішного власники маєтностей часто порушували здобуті козаками права й привілеї, відбирали в козаків землю, насильницьким шляхом залучали їх до свого підданства, накладали на них великі повинності й податки. Звичайно, така політика не могла подобатися козацтву. З приводу цього гетьман якось слушно зауважив: „Доходять до мене чутки, що козаки мало мене люблять; якщо це правда, нехай пишуть до царя про вибір нового гетьмана – я передам клейноди тому, кого вони собі гетьманом оберуть; але поки я гетьманом, поти буду приборкувати свавільників, скільки маю сили” [85].

Будучи гетьманом, Дем'ян Многогрішний вів себе самовладно. Зокрема, без згоди й участі старшини він відбирав і роздавав військовій уряди. Як правило, вони діставались особам із найближчого оточення гетьмана, насамперед його родичам. Д. Многогрішний „во всех полках учинил полковников и иных старшин братьев и зятев и друзей и единомышленников своих” [86].

Відомі випадки, коли Многогрішний позбавляв старшин належних їй майна та скарбів. Так, наприклад, він вчинив із Романом Ракушкою-Романовським, у якого відібрав будинок, 400 осьмачок хліба, 150 свиней, чотирьох коней, 500 золотих тощо [87].

Подібними діями Многогрішний скомпрометував себе в очах старшини, яка в кінцевому рахунку доклала зусиль, щоб позбавити його гетьманської булави.

1. Пирог П.В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. – 2003. - № 2. – С.162-168.

2. Пиріг П.В. Російські воеводи на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2001. – Випуск другий. – С.21-28.

Пирог П.В. Из истории Черниговщины во второй половине XVII века. – Чернигов, 2008.

2. Пиріг П.В. Гетьман Петро Дорошенко і Лівобережна Україна // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2002. – Випуск третій. – С.118-126.

Пирог П.В. Гетман Петр Дорошенко и Левобережная Украина. – Чернигов, 2002.

3. Пиріг П.В. Покозачення населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття // Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С.79-85.

4. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1991. – Т.II. – С.362-363.

Див.: Борисенко В. Дем'ян Многогрішний // Київська Старовина. – 1992. - № 4. – С.45. (Далі: Дем'ян Многогрішний).

5. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К.: Глобус, 1992. – Т.II. (Від половини XVII століття). – С.79-80. (Далі: Нарис історії України).

6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Комиссиею. – СПб: Типография В.В. Працц, 1872. – Т.VII. – С.154. (Далі: АЮЗР).

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.2. – С.304.

7. АЮЗР. – Т.VII. – С.82, 98.

АЮЗР. – СПб, 1875. – Т.VIII. – С.109, 154.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. – С.95.

8. Дорошенко Д. Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.218.

9. Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С.305.

10. АЮЗР. – Т.VIII. – С.6-7.

11. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.80.

12. Борисенко В. Дем'ян Многогрішний. – С.46.

13. АЮЗР. – СПб: Типография М. Эттингера, 1877. – Т.IX. – С.32.

Див.: Борисенко В. Дем'ян Многогрішний. – С.46.

14. АЮЗР. – Т.VIII. – С.8, 10-13.

15. Там же. – С.15.

16. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – М., 1858. – Т.I.

Летописец или описание краткое знатнейших действ и случаев, что в котором году деялося в Украины малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С.26.

Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание / Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К.: В университетской типографии, 1856. – Т. 1. – С.79.

17. Див.: Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Видавництво «Світ», 1992. – С.222-223.

18. Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С.309.

19. АЮЗР. – Т.VIII. – С.126-127.

20. Там само. – С.137, 138, 145.

21. Там само. – С.141, 145, 152.

22. Там само. – С.138.

23. Там само. – Т.VIII. – С.141, 142, 128, 157.

24. Там само. – Т.IX. – С.182.

Борисенко В.Й. Дем'ян Многогрішний. – С.47.

25. АЮЗР. – Т.VIII. – С.161, 165, 169.

26. Там само. – С.267-268.

27. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.82.

28. АЮЗР. – Т.VIII. – С.246, 259, 271.

29. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.109.

30. Чухліб Т. Вказ. праця. – С.105.

31. АЮЗР. – Т.IX. – С.43, 44.

32. Там само. – С.46-47.

Чухліб Т. Вказ. праця. – С.106.

33. АЮЗР. – Т.IX. – С.69, 71, 72, 81, 147.

34. Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С.316.

35. Там само. – С.317-318.

36. Там само. – С.321.

37. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – Т.1. – С.230-232.

38. Чухліб Т. Вказ. праця. – С.107.

39. Див.: Борисенко В.Й. Дем'ян Многогрішний. – С.49.

40. АЮЗР. – Т.IX. – С.314.

41. Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.84-85.

42. АЮЗР. – Т.IX. – С.751, 759.

- Див.: Яворницький Д.І. Вказ. праця. – С.330.
43. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. VIII. – Спр. 255/154. – Арк.51 (зв.). (Далі: НБУ. ІР).
44. Там само. – Арк.46.
45. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф.152. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1. Спр.13. – Арк.1. (Далі: ЦДІА України).
46. НБУ. ІР. – Ф. VIII. – Спр.255/154. – Арк.47 (зв.), 52, 54 (зв.).
47. Там само. – Арк.47 (зв.).
48. ЦДІА України. – Ф.152. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.1.
49. НБУ. ІР. – Ф. VIII. – Спр.255/154. – Арк.47.
50. ЦДІА України. – Ф.152. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.1.
51. НБУ. ІР. – Ф. VIII. – Спр.255/154. – Арк.46 (зв.).
52. Там само. – Ф.І. – Спр.50 924 (Лаз 63). – Арк.42. Спр.52 812 (Лаз 125). – Арк.1, 1 (зв.), 3. Ф. VIII. – Спр.255/154. – Арк.45 (зв.).
- ЦДІА України. – Ф.220. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.1.
53. Екстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей. Собрано в Правительствующем Сенате, по малороссийской экспедиции // Земский Сборник Черниговской губернии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1901. – Ноябрь. – Приложения. – С.279. (Далі: Екстракт ...).
54. АЮЗР. – Т. XIII. – С.11.
- Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницы до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. – Том четвертый. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII-XVIII вв. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1925. – С.213.
55. Киевская старина. – 1885. – № 5. – С.8.
56. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.55 587 (Лаз 415). – Арк.11-11 (зв.).
57. АЮЗР. – Т. VIII. – С.38.
58. К истории компанейских полков // Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. – Чернигов: Типография Г.М. Веселой, 1915. – Вып. XI. – С.183. (Далі: ТЧГУАК).
59. АЮЗР. – Т. VII. – С.13.
60. Там само.
61. Див.: Швидько Г.К. З історії міського самоврядування Чернігова у другій половині XVII ст. // Чернігівська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С.85.
62. Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года / Под ред. В.Л. Модзалевского. – Чернигов: Типография Г.М. Веселой, 1914. – С.11.
63. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 495 (Лаз 33). – Арк.82 (зв.), 83.
64. ЦДІА України. – Ф.237. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.1-1 (зв.).
65. Рукописи Черниговской Городской Думы // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1908. – С.75. (Далі: ТЧПК).
66. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 497 (Лаз 33). – Арк.91 (зв.), 92.
67. АЮЗР. – Т. IX. – С.178.
68. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 497 (Лаз 33). – Арк.92 (зв.).
- К истории словесных отношений // ТЧАК. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1913. – Вып. X. – С.180-181. (Далі: К истории словесных отношений).
69. Див.: Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницы до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. – Том второй. Судьбы фабрики и промышленности. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. – С.26.
70. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 596 (Лаз 33). – Арк.364.
71. Там само.
72. Там само. – Ф. VIII. – Спр.225/97. – Арк.275-280. Спр.223/96. – Арк.279.
73. Екстракт ... // Земский Сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1901. – Август. – Приложения. – С.120.
74. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 537 (Лаз 33). – Арк.210. Спр.54 515 (Лаз 33). – Арк.165 (зв.). Спр.54 535 (Лаз 33). – Арк.203 (зв.). Спр.54 509 (Лаз 33). – Арк.147 (зв.) – 148. Спр.54 495 (Лаз 33). – Арк.83.
- ЦДІА України. – Ф.237. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.4.
- Рукописи Нежинской Городской Думы // ТЧПК. – С.74.
75. Див.: Пиріг П.В. Гетьман Іван Мазепа (на допомогу студентам, викладачам, учителям історії). – Чернігів, 2007. – С.20.
76. НБУ. ІР. – Ф.І. – Спр.54 539 (Лаз 33). – Арк.215.
77. ЦДІА України. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1.
78. Пиріг П.В. Борошномельний промисел на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Проблеми розвитку підприємництва і бізнесу в сучасних умовах. Збірник матеріалів науково-

практичного семінару (7 травня 2007 року). – Чернігів, 2007. – С.41-42.

Описание рек и речек Черниговского полка // ТЧГАК. – Чернигов, 1906-1908. – Вып.VII. – С.3-52.

Див.: Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1985. – С.68-72.

79. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – К.: Наукова думка, 1995.

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – С.75, 77.

80. Див.: Пиріг П.В. Показання населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття // Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С.81.

81. К истории сословных отношений. – С.180-181.

Рукописи П.Я. Дорошенко // ТЧПК. – С.29.

82. Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Випуск 3. – С.106-110.

83. Рукописи Черниговской Городской Думы // ТЧПК. – С.72.

84. Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. – С.120.

85. Див.: Крип'якевич І. Історія України. – С.223.

86. Див.: Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1986. – С.30.

87. Див.: Борисенко В.Й. Дем'ян Многогрішний. – С.48.

В статтє затрагивается проблема гетманства Демьяна Многогрешного. На основании использования широкого круга источников, прежде всего неопубликованных, освещено его политическую и социально-экономическую деятельность. Материалы исследования существенным образом дополняют портрет гетмана.

The article is about a hetmanate problem of the Demjan mnogogreshniy. His political and socio-economic activity is taken up on basis of using wide range of published and unpublished sources. Materials of research supplement the portrait of hetman with important shape.

УДК 929. 6

Олег Однороженко

ГЕРБ КНЯЗІВ ПОЛУБЕНСЬКИХ

Герб князівського роду Полубенських, хоч і був відомий з річпосполитських гербовників, так і не став предметом окремого дослідження. Разом з тим, доступний сфрагістичний матеріал дозволяє простежити його еволюцію від кінця XV ст. Характер геральдичних зображень на тогочасних князівських печатках дозволяє не лише підтвердити самотутнє походження родового герба Полубенських, але й спростувати версію про приналежність цього роду до Гедиміновичів. Практично повна подібність в конструкції найдавнішої видозміни родового герба князів Полубенських з геральдичними знаками князів Козельських дозволяє зробити припущення про їхнє спільне походження від князів Карачівських – однієї з галузей чернігівських Ольговичів.

© Однороженко Олег Анатолійович - кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Походження князів Полубенських є одним з найзаплутаніших питань князівської генеалогії Литовсько-Руської держави. В середині XVII ст. гербовники Окольського¹ та Кояловича² подавали інформацію, що спиралася на тогочасну генеалогічну традицію князів Полубенських,³ про походження цього княжого роду від великого князя Полоцького (1342-1376, 1386-1399) Вінгольта-Андрія Ольгердовича, сина великого князя литовського і руського Ольгерда Гедиміновича.

Ю.Вольф заперечував подібну версію, вказуючи на недостатню кількість автентичних джерел для остаточних висновків, хоч і не заперечив можливість походження Полубенських від Гедиміна.⁴ Князі Полубенські мали землеволодіння у Віленській та Берестейській землях, від назв одного з яких походить їхнє прізвище (село Полубники поблизу Ліди та село Полубиця в Берестейській землі). Більшість з наявних у розпорядженні князів Полубенських маєтків були господарськими наданнями, а не родовими володіннями, що дозволяє зробити висновок про немісцеве походження цього роду.

Очевидно, в західну частину Литовсько-Руської держави Полубенські мали потрапити зі східного прикордоння в кінці XV ст., після окупації сіверсько-смоленських земель Великим князівством Московським, як це сталося з цілим рядом сіверських та верхівських князів, що не побажали потрапити під владу Москви, а тому залишили родові уділи, одержавши як компенсацію надання в західній частині держави.⁵ Характерно, що власне з кінця XV ст. походять найдавніші достеменні відомості про князів Полубенських,⁶ які невдовзі набувають вагомого значення в державі.

Зокрема, князі Полубенські мали право виступати в господарському війську під власною хоругвою,⁷ у 1528 р. вони виставляли 43 вершники під власною хоругвою, вісім – у складі Полоцької та ще два – у складі Берестейської хоругви,⁸ а починаючи від 1-ої пол. XVI ст. представники роду обіймають важливі посади в місцевій та загальнодержавній адміністрації. Подібний швидкий злет княжого роду робить неможливим пояснення причин повної відсутності відомостей про його представників аж до самого кінця XV ст., якщо не брати до уваги припущення про походження роду не із західної, а зі східної частини Литовсько-Руської держави, адже джерельна база з історії Литовської землі та зв'язаних з нею політично та адміністративно руських земель (Підляшшя та Полісся) є незрівнянно повнішою за аналогічні відомості з історії Сівера та Смоленська XV ст.

Подібне припущення знаходить своє підтвердження у сфрагістично-геральдичному матеріалі. На найдавнішій серед відомих на сьогодні печаток князів Полубенських, що належала князю Василю Андрійовичу і походила з кінця XV ст. (найдавніший відбиток бачимо при акті від 1 листопада 1498 р.⁹), в готичному щиті було зображено родовий знак у вигляді літери **П** із загнутими вбік долішніми кінцями, горішню перекладину перетинає стовп з подвійним розгалуженням згори у вигляді ламаного пояса і подвійним розгалуженням здолу у вигляді літери **П**.¹⁰

Якщо порівняти дану печатку, що мала круглу форму, розмір 27 мм та довколавий напис: **+ ПЕЧАТЬ КНЗА БАСИЛЬЪ ОНДРЕЄВИЧ**, з іншими руськими геральдично-сфрагістичними пам'ятками тієї доби, то не може не впадати у вічі разюча подібність у конструкції родового герба Василя Андрійовича Полубенського та знака з печатки Івана Івановича Пузини Глушонка, князя Козельського, від 1499 р.¹¹ Останній був засновником роду князів Пузин, що вели свій родовід від князів Карачівських – однієї з галузей чернігівських Ольговичів.¹²

Ми виключаємо можливість випадкового збігу в конструкції обох знаків, з огляду на їх доволі складну іконографію та подібності у найменших деталях: єдиною розбіжністю є відсутність перехрестя у подвійного розгалуження на гербі князя Василя Андрійовича, що пояснюється еволюцією княжого знака в рамках одного роду (закономірність надзвичайно поширена в руській родовій геральдиці). З огляду на це, єдиний висновок, який можемо зробити з наявної геральдичної

інформації, – князі Полубенські, ймовірно, вели свій родовід саме від чернігівських Ольговичів і скоріш за все мали близьке споріднення з князями Козельськими, Пузинами та Огінськими, оскільки, скажімо, князі Мосальські, що також були одним з відгалужень князів Карачівських, використовували як герб дещо іншу конструкцію родового знака, щоправда, на основі все того ж хреста з двозубом Ольговичів. Варто відзначити також ту обставину, що імена, які бачимо у представників перших трьох відомих нам з автентичних джерел поколінь князів Полубенських (Андрій, Федір, Лев, Іван, Василь, Олександр, Михайло, Петро),¹³

Печатка князя Василя Андрійовича Полубенського від 1498 р.

практично всі зустрічаються у князів Козельських, що жили в кінці XV – на початку XVI ст.¹⁴

На зв'язок із землями колишнього Великого князівства Чернігівського вказує зображення і на наступній печатці князя Василя Андрійовича Полубенського, яку той використовував упродовж 1546-1550 р. р. У її полі овальної форми розміром 19x16 мм було розташовано фігуру орла, на грудях якого розміщено німецький щит, на якому підкова кінцями догори, в колі якої хрест.¹⁵ Як бачимо, в гербі відсутнє зображення родового знака, використання котрих було

Печатка князя Василя Андрійовича Полубенського від 1546 р.

найхарактернішою рисою руської геральдичної традиції, натомість використано фігури, характерні для західно-європейської та польської геральдики. При цьому безсумнівно, що фігура підкови та хреста є переосмисленням старого родового знака, який “розшифровано” за посередництвом гербових фігур. Відмовившись від використання родового знака, князь Василь, очевидно, водночас прагнув заманіфестувати зв'язок зі старими родовими землями в Сіверській землі, використавши як головну гербову фігуру нової видозміни родового герба зображення орла, яке пізніша геральдична традиція називає гербом Великого князівства Чернігівського.¹⁶

У подібний спосіб цей своєрідний “герб пам'яті” (зображення орла), що апелював до втрачених удільних володінь та підкреслював династичний зв'язок з великими князями чернігівськими, використовували також князі Мосальські. На печатці князя Андрія Петровича Мосальського замість родового знака Мосальських, також похідного від родового знака чернігівських Ольговичів, бачимо половину двоголового орла.¹⁷ Останній нарівні з одноголовим орлом¹⁸ фігурує в пізніших геральдичних творах як герб Великого князівства Чернігівського.¹⁹

Печатка князя Івана Андрійовича Полубенського від 1534-1538 р.р.

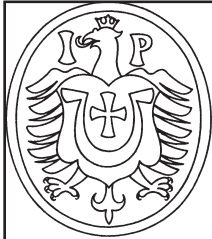
Як бачимо, для обох галузей князів Карачівських (князів Полубенських та Мосальських) у XVI ст. було характерним використання відразу двох гербових зображень – родового знака та чернігівського великокнязівського орла. Варто відзначити, що князі Пузини та Огінські також користувалися двома гербовими зображеннями, але другим гербом, поруч з родовим знаком, фігурувало зображення Погоні руської (рицар на коні, що влучає списом у змія),

Печатка Івана Івановича Пузини Глушонка, князя Козельського, від 1499 р.

Печатка князя Івана Андрійовича Полубенського від 1534 р.

Печатка князя
Івана
Андрійовича
Полубенського
від 1541 р.

яке вважалося династичним гербом Рюриковичів.²⁰

На трьох печатках брата Василя Полубенського – князя Івана Андрійовича, що походять від 2-ої чверті XVI ст., також незмінно бачимо зображення орла. Певні відмінності полягають лише в другорядних деталях та зображенні в щитку на грудях орла. На першій з них, відбиток якої бачимо при документі від 1 липня 1534 р., в щитку німецької геральдичної форми вміщено підкову кінцями догори, в колі якої перехрещена стріла вістрям угору.²¹ Як спостерігаємо, переосмислення родового знака могло набувати й інших форм, ніж те, яке бачимо на другій печатці князя Василя Андрійовича.

Наступна печатка Івана Андрійовича Полубенського від

Печатка князя
Івана
Васильовича
Полубенського
від 1546 р.

1534-1538 рр. містить у своєму полі укоронованого орла з щитком на грудях, на якому зображено підкову кінцями догори, в колі якої кітвopodobний хрест.²² Третя печатка від 1541-1556 рр. має подібне зображення, лише хрест є не кітвopodobним, а лапчастим. До того ж в долішній частині видно хвіст і лапи орла, чого не було на двох попередніх печатках князя.²³

Печатка князя
Івана
Васильовича
Полубенського
від 1536 р.

Дещо відмінне зображення спостерігаємо на печатках сина Василя Андрійовича – князя Івана Васильовича Полубенського. Якщо на першій його печатці від 1536 р. бачимо звичне зображення орла, на грудях у якого німецький щиток з підковою кінцями догори, в колі якої лапчастий хрест,²⁴ то на наступних двох печатках від 1546-1549 рр.²⁵ та 1553 р.²⁶ фігура орла відсутня, а герб складається з самого лише щита з підковою та хрестом, причому на печатці від 1546-1549 рр. хрест має похилене поزمة рамено.

У свою чергу старший син Івана Андрійовича – князь Олександр Іванович Полубенський мав

Печатка князя
Олександра
Івановича
Полубенського від
1571 р.

на своїх печатках значно складнішу геральдичну конструкцію. Якщо перша його печатка від 1571 р. містила в своєму полі звичне вже зображення орла зі щитком на грудях, з підковою та лапчастим хрестом на ньому,²⁷ то на наступній печатці бачимо зображення

Печатка князя
Івана
Васильовича
Полубенського від
1553 р.

повного герба: фігуру орла вміщено в ренесансовому щиті, в оточенні шолома під шоломовою короною, птаха в нашоломнику та намета. Супроводжує зображення напис по колу: **ALEX • POLVB • KA • NOWO • ...**²⁸

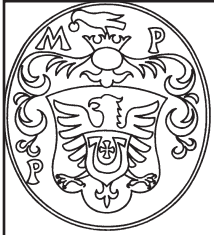
Печатка князя
Олександра
Івановича
Полубенського від
1586 р.

Печатка князя
Андрія Івановича
Полубенського від
1558 р.

Молодший брат Олександра Івановича – князь Андрій Полубенський 1558 р. користувався печаткою з надзвичайно

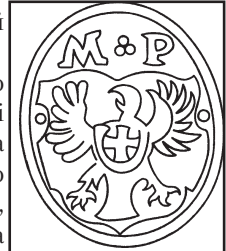
стилізованим зображенням орла, на грудях у якого розміщувалася підкова кінцями догори з лапчастим хрестом.²⁹ Його племінник – князь Михайло Іванович Полубенський на своїй печатці зобразив повний герб, що складався з ренесансового щита з родовим гербом на ньому, шолома під

Печатка князя Михайла Івановича Полубенського від 1584 р.

шоломовою короною, нашоломника у вигляді птаха, що тримає в дзьобі кільце, та намета.³⁰ Нарешті, двоюрідний брат останнього – Матвій Федорович, князь Полубенський, користувався печаткою із зображенням німецького щита, на якому орел тримає на грудях підкову кінцями догори, в колі якої лапчастий хрест.³¹

Відомості про кольористику родового герба князів Полубенських подають пізніші річесполитські гербовники. Коялович,³² а слідом за ним і Несецький³³ зазначали, що поле щита в гербі Полубенських червоне, орел – чорний, щиток – блакитний, підкова та хрест – золоті. Ці відомості узгоджуються із забарвленням герба князів Полубенських на майоліковій плитці, що походить від 1670 р. з Глуського замку,³⁴ з тією лише відмінню, що підкову на плитці зображено срібною, а саме зображення герба оточено галузками під короною.

Печатка князя Матвія Федоровича Полубенського від 1601 р.

Джерела та література:

1. Okolski S. Orbis Polonus.- Tomus II.- Cracoviae, 1643.- С.43, 492.
2. Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Ksiestwa Litewskiego zwany Compendium.- Kraków, 1897.- С.193.
3. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.- Львів, 2000.- С.313.
4. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy do konca czternastego wieku.- Warszawa, 1895.- С.368-369.
5. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.- С.200.
6. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy.- С.369.
7. Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства.- М., 1901.- С.472.
8. Lietuvos Metrika. Knyga Nr.523 (1528). Vierpjiņi reikalai knyga 1.- Vilnius, 2006.- С.26, 83, 139.
9. Muzeum Narodowe w Krakowie, Perg.46.
10. Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłow, Dz.XI, Sygn.18, st.1 (1515 р.).
11. MNK, Rkps 892, Tom 2, st.2.
12. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.- С.184.
13. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy.- С.375.
14. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.- С.199-200.
15. AGAD, Archiwum Radziwiłłow, Dz.X, Sygn.1; st.2; Sygn.55; st.12; Archiwum Panstwowe w Krakowie, Archiwum Książat Sanguszkow w Sławucie, Teka VI, Plik 16; Plik 41, st.196, 201; Plik 42, st.205, 210; Teka VII, Plik 18; Plik 31; Plik 34; ZR, Rkps 68, st.123.
16. Портреты, гербы и печати Большой государственной книги 1672 года.- СПб., 1903.- С.39.
17. Центральний державний історичний архів України у місті Києві, ф.44, оп.1, спр.1, арк.146.
18. Соболева Н. Российская городская и областная геральдика XVIII – XIX веков.- М., 1981.- С.200-201, 234.
19. Niesiecki K. Herbarz Polski.- Том I.- Lipsk, 1839.- С.229-230; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено.- Киев, 1851.- С.246); Маркевич Н. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова // Черниговские губернские ведомости.- Чернигов, 1852.- №11.- С.99.
20. Дворянские роды Российской империи.- Том I: Князья.- СПб., 1993.- С.130; Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах.- Том I.- Мінск, 2005.- С.202.
21. APK, Archiwum Książat Sanguszkow w Sławucie, Perg.185 (овальна, розмір 16x14 мм).
22. AGAD, Perg.4798; Perg.4801; Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993.- С.59; мал.16 (овальна, розмір 16x14 мм).
23. APK, Archiwum Książat Sanguszkow w Sławucie, Teka IV, Plik 39; Plik 87; Teka VIII, Plik 56 (овальна, розмір 17x15 мм).

24. AGAD, Perg.7590 (кругла, розмір 17 мм).
25. AGAD, Archiwum Radziwillow, Dz.X, Sygn.1; st.9; Sygn.55; st.12 (овальна, розмір 17x15 мм).
26. АРК, Archiwum Ksiazat Sanguszkow w Slawucie, Teka VIII, Plik 15 (кругла, розмір 16 мм).
27. АРК, Zbiąg Rusieckich, Rkps 124, st.283 (восьмикутна, розмір 15x13 мм).
28. AGAD, Archiwum Radziwillow, Dz.X, Sygn.18, st.5, 10, 44, 52, 54, 56, 60, 68, 94 (кругла, розмір 26 мм).
29. ЦДІАК, ф.256, оп.1, спр.1, арк.13 зв., 22 зв.; MNK, Rkps 892, Том 1, st.10 (кругла, розмір 17 мм).
30. АРК, Archiwum Ksiazat Sanguszkow w Slawucie, Teka XVI, Plik 13 (овальна, розмір 22x20 мм).
31. Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі.- Мінск, 1993.- С.59; мал.17; Пузына J. Niektore pieczęcie litewskie z XVI i XVII wieku // Miesiecznik heraldyczny.- Том XII.- Lwow, 1933.- С.57, мал.11 (овальна, розмір 20x17 мм).
32. Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Ksiestwa Litewskiego zwany Compendium.- Кракѡв, 1897.- С.193.
33. Niesiecki K. Herbarz Polski.- Том VII.- Lipsk, 1841.- С.366.
34. Вялікае княства Літоўскае. Энциклапедыя ў двух тамах.- Том II.- Мінск, 2007.- С.393.

Герб княжеского рода Полубенских, хотя и был представлен в речпосполитских гербовниках, так и не стал предметом отдельного исследования. Вместе с тем, доступный сфрагистический материал позволяет проследить его эволюцию от конца XV в. Характер геральдических изображений на средневековых княжеских печатях позволяет не только подтвердить самобытное происхождение родового герба Полубенских, но и опровергнуть версию о принадлежности этого рода к Гедиминовичам. Практически полное сходство древнейшего варианта родового герба князей Полубенских с геральдическими знаками князей Козельских позволяет сделать предположение о их общем происхождении от князей Карачевских – одной из ветвей черниговских Ольговичей.

The coat of arms of the princely kind Polubensky, although submitted in rchpospolitskih armorial, never became the subject of a separate study. However, available sfragistichesky material allows us to trace its evolution from the end of XV century. The nature of heraldic imagery in the medieval princely seals not only confirm the origin of the original coat of arms descent Polubensky, but also to refute the hypothesis of that kind to Gediminovich's. The virtual version of the similarity of ancient ancestry coat of arms with heraldic Polubensky Princes trademarks Kozelsky suggesting their common origin from the princes Karachevsky - one of the branches of Chernigov Olgovichy.

Іван Дзира

ДО ПИТАННЯ ПРО ОФІЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР ІСТОРИЧНИХ ТВОРІВ У ГЕТЬМАНЩИНІ ЗА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

У статті розглядається питання щодо причетності офіційних органів влади до появи історичних творів на Лівобережній Україні в середині XVIII ст. Автор доводить, що "Короткий опис про козацький малоросійський народ" П. Симоновський скоріш за все створив за особистим дорученням гетьмана К. Розумовського.

10-80-і рр. XVIII ст. характеризуються посиленням наступом російського централізму на українську автономію, що врешті-решт завершився скасуванням гетьманства, зруйнуванням Запорозької Січі, закріпаченням селянства, знищенням решток державного устрою й перетворенням Гетьманщини на звичайну провінцію імперії.

Такі зміни в суспільно-політичному житті неминуче повинні були відобразитися на різних сферах національної культури. Хоч високий культурний потенціал українського народу у XVIII ст. активно використовувався для розбудови та європеїзації Російської імперії, проте, з іншого боку, розквіт української культури та розвитку української мови примусили петербурзький уряд розгорнути цілеспрямовану й послідовну політику, скеровану на русифікацію нашої нації. Так, 5 жовтня 1720 р. Петро I видав указ в Києво-Печерській і Чернігівській друкарнях "вновь книг никаких, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать. А и оныя церковныя старыя книги, для совершеннаго согласія с Великороссійскими, с такими ж церковными книгами справливать прежде печати...дабы никакой розни и особаго нарѣчія во оныхъ не было"¹. У 1724 р., коли Києво-Печерська лавра надрукувала "Тріодь цветную", архімандрит Іоаникій Сенютювич запевнив синод, що книга видана "слово в слово" з великоросійським оригіналом. Однак доскіпливі московські "справщики" виявили, що "та книга с московскою печатью в реченіяхъ не согласна", і на архімандрита накладено величезний штраф у сумі 1500 карбованців². Загалом у XVIII ст. було прийнято ряд законів про заборону видання книг і викладання українською мовою. Через протидію Катерини II на території Гетьманщини не вдалося створити систему вищої освіти, а 1800 р. Павло I заборонив будівництво церков у стилі українського бароко.

Централізаторська політика царату викликала і зворотну реакцію – посилила автономістичні патріотичні переконання в середовищі лівобережного козацтва і шляхти. "Катастрофа, яка спіткала Мазепу і його прихильників, а за ними й величезну кількість старшини, війська, геть усю поголовно Запорізьку Січ тощо, – писав М. Грушевський, – справді не могла не спричинитися до могутніх поштовхів для історичної праці козацької інтелігенції. Треба було підняти дух, ослабити занепадницькі настрої... Слід було нагадати колишню славу, героїчні подвиги, неоціненні послуги, які надало козацтво Росії в боротьбі з її історичним

© Дзира Іван Якович – доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки та методики професійного навчання Київського педагогічного університету технології та фізики.

ворогом”³. Активне зацікавлення вітчизняним минулим спричинило розшуки джерел, призвело до створення цілого ряду історико-літературних праць, авторами яких були переважно військові канцеляристи. “Характерною рисою української історіографії XVIII ст., – підкреслював М. Марченко, – є той факт, що вона більшою мірою, ніж будь-які інші жанри літератури цього періоду, порвала з середньовічною схоластикою і стала галуззю, що служила виключно громадським інтересам”⁴.

У даній статті нас цікавитиме, чи до поширення так званого козацького літописання були якоюсь мірою причетні офіційні органи влади, чи воно велося з приватної ініціативи і його слід розглядати як реалізацію авторами виключно власних творчих задумів.

На перший погляд, беззаперечне право на існування має остання версія. Адже у текстах самих пам’яток відсутня інформація про те, що вони уклалися на замовлення полковників, генеральних старшин чи гетьманів. По-друге, деякі автори чітко вказують, що до написання творів вони бралися з власної ініціативи.

Зокрема, у передмові до своєї праці Григорій Граб’янка окреслює мету “Дѣйствій презѣльной брани”, викладає причини, що змусили його приступити до історичних студій. Щоб героїчні подвиги козацтва, особливо за гетьманства Богдана Хмельницького, “не пішли в забуття”, він і “замислив оцю історію написати на незабудь нащадкам”⁵. Хто б нині знав про життя та діяльність знаменитих героїв минулого, якби не історики? Тому автор наголошує, що ним керувало не прагнення до слави, а суспільна користь, яка й спонукала його не залишати в попелі мовчання, а явити всім народам героїчну історію рідної Вітчизни⁶.

Проходячи з козацьким корпусом, що вирушив у 1702 р. на допомогу польському королю Августу II, Правобережжя, Волинь, Галичину, лівобережечь Самійло Величко проймався болем за долю цих регіонів України. Страшні картини руїни та запустіння змусили його замислитись не лише над причинами, а й над наслідками поразки Національно-визвольної війни для своєї Батьківщини. “Надивився я того всього, що кажу, порожнього й мертвого, – писав у передмові цей “правдешній Малої Росії син”, – повболівав серцем і душею – бо ж зробилася пустою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської, і впали в незвідь поселці її, славні предки наші! Попитав я тоді багатьох старих людей, чому це так, через що і через кого спустошено тую землю нашу”⁷. Не задовольнившись отриманою інформацією, Величко був змушений звернутися до писемних джерел. Козацький канцелярист гостро звинувачував вітчизняних істориків, які про “гідні похвали подвиги наших козако-руських предків” “нічого не написали і не розтлумачили...”⁸. Отже, Величко розпочав писати свою працю під впливом патріотичних почуттів, усвідомлюючи необхідність створення систематичної історії України.

“Чтоб напрасно и бездѣльно времени не терять но какою-нибудь прислугу обществу дѣлать”, вирішив взятися за перо і відставний прилуцький полковий обозний Степан Лукомський⁹.

І, нарешті, як намагаються довести деякі дослідники, “відсутність належної культурної інфраструктури на теренах України другої половини XVIII ст. не сприяла розвитку історичних студій, а тому написанням історичних творів займались поодинокі аматори, що прагнули зафіксувати плин часу хоча б на сторінках, за словами Величка, “щуплих реєстрів...”¹⁰.

Але поява у 1765 р. синтетичного “Короткого опису про козацький малоросійський народ” Петра Симоновського і близькі взаємини його автора з Кирилом Розумовським дозволяють засумніватись у подібних твердженнях і визнати їх дещо спрощеними.

Прагнучи використати кращі досягнення досвіду західноєвропейського Просвітництва для стрімкого розвитку інтелектуального потенціалу козацької держави, уряд останнього гетьмана розробив спеціальну програму заходів у сфері освіти й науки. Вихованець кількох західноєвропейських університетів, президент Петербурзької академії наук К. Розумовський добре усвідомлював, що лише

високоосвічене й культурне суспільство може гарантувати процвітання держави та забезпечити добробут її народу. Запланована гетьманом реформа полягала в секуляризації системи освіти, яка повинна була б складатися з університетів і гімназій¹¹. У 1760 р. за тогочасними західноєвропейськими стандартами було розроблено проект Батуринського університету. В ньому передбачалося функціонування дев'яти кафедр, зокрема кафедри історії. Фундатором і протектором цього вищого навчального закладу повинен був стати особисто К. Розумовський. Другий університет планувалося відкрити на основі Києво-Могилянської академії, котра мала ввійти до його структури на правах богословського факультету. “З огляду на абсолютно незадовільне становище книгодрукування в Україні, – пише О. Коваленко, – неабиякого значення набувала пропозиція заснувати при університетах, “а где запотребно судится, и при гимназиях”, друкарні “для печатания как церковных, так и гражданских книг”¹².

Відомо, що К. Розумовський цікавився літописними пам'ятками й поповнював ними свою бібліотеку, що вважалась у той час однією з найбільших в імперії. Так, до складу одного збірника, котрий особисто належав Кирилу Григоровичу, крім ряду офіційних документів, входили “Короткий опис Малоросіи” та “Описание кратчайшее знатнѣйшихъ действий и случаев, что в которомъ годѣ дѣялось в Украинѣ Малороссійской и около Украины и кто имянно когда былъ гетманомъ козацкимъ”. Як припускає О.М. Апанович, імовірно, що цей компакт було складено спеціально за наказом новообраного гетьмана¹³. У 1752 р. власник наказав зробити з протографа дві копії. Наступного року він подарував одну рукописну книгу Петербурзькій академії наук, а іншу залишив для себе. Останню внучка гетьмана подарувала Миколі Маркевичу. Через це історик і називав “Короткий опис Малоросіи” “Летописью Разумовского”¹⁴.

Існує кілька незаперечних фактів створення рукописних збірників за особистим розпорядженням Розумовського. Наприклад, за наказом гетьмана від 30.04.1750 р. у Генеральній військовій канцелярії було складено спеціальний “Екстракт” (датується 9 червня цього ж року, обсяг 87 аркушів). Цей збірник містить копії 21 документа “с имеючимися великихъ государей царей и великихъ князей, императоровъ-самодержавцевъ всероссійскихъ грамотъ, а также с привилегіями королей полскихъ и великихъ князей литовскихъ на волности, права и преимущества Малороссіи и прочихъ чинов”¹⁵.

Отримавши від генерального хорунжого Миколи Ханенка збірник, Розумовський через деякий час попросив зібрати додаткову інформацію про малоросійські “права і вольності”, а також “что принадлежное до преимущества и чести высокаго достоинства Гетманского”¹⁶. Після одержання гетьманського ордеру генеральні старшини 13 і 18 липня 1750 р. надіслали відповідні рапорти. Третій рапорт, по суті, є супровідним листом до складеного в Генеральній військовій канцелярії чергового екстракту. Дана збірка значно менша за попередню, оскільки її обсяг становить всього 11 аркушів. Вона містить не копії документів, а стислий виклад змісту першоджерел відповідно до завдань, які стояли перед упорядниками.

У першій частині збірника зроблено коротенькі виписки з 10 царських грамот та указів про підтвердження прав і вольностей, якими користувалися українці ще за Литовсько-Польської доби. Сюди ж входять і обіцянки, котрі Петро I давав Івану Скоропадському. Потім укладачі зазначили, що, на жаль, їм не вдалося виявити оригінальних грамот великих князів литовських і королів польських, “однакож нынѣ сыскана книга печатная на полскомъ языкѣ, называемая статуты права и конституции коронные, в которой точные Малой Россіи всѣмъ станамъ служащие права и королевские привилегіи напечатаны”¹⁷. Далі йдуть цитати з цього джерела, які мали генетично пов'язувати політико-правове становище Гетьманщини зі статусом Київського князівства у складі Великого князівства Литовського, доводити її право на автономію в межах Російської імперії.

Друга частина компакту присвячена визначенню статусу гетьманської посади. Тут автори доповідної записки зазначають, що “о томъ хотя и были в прежныхъ

архивах Генеральной канцелярии різні писемні документи, а нїкаторіє и при гетмане Скоропадском были ж в собрании, то и тї по болшей части в бывшем в 1748 году в Глуховї пожарї...изгорїли...”¹⁸. Через це упорядники, крім документів, мусили використовувати також свідчення ряду генеральних старшин і “знатних малоросіян”. Представники національної еліти вважали, що гетьман, “яко той земли по милости государевой главный властитель”, має відповідати за справи “военные” і “росправные”, “воинские и гражданские”¹⁹. У витягах зазначено, що Богдану Хмельницькому за Березневими статтями було дозволено приймати іноземних послів. Відносно багато місця відведено особливостям дипломатичного й службового етикету часів Івана Скоропадського й Данила Апостола.

Однак у супровідному листі генеральні старшини повідомили адресата, що вважають за недоцільне вносити в “Екстракт” інформацію про те, що Іван Мазепа мав титул князя священної Римської імперії. Також вони “разсудили за сумнително” давати інформацію і про ті “чести и преимущества”, які Україна отримала за Гадяцькою угодою, оскільки “Выговский тот договор чинил когда Малая Россія была уже под высочайшою державой Российской отступя от самой высочайшей Российской державы...”²⁰

У 1750 р. бунчуковий товариш Федір Чуйкевич уклав “Ексерпт з прав малоросійських”, а 1 травня 1752 р. присвятив його К. Розумовському. У своїй праці автор, спираючись на юридичні джерела, обґрунтував незалежність української судової системи і права.

Розглянемо тепер питання, чи знайшла якесь відображення боротьба К. Розумовського за зміцнення української автономії в історичній концепції та фактичному матеріалі “Короткого опису про козацький малоросійський народ” П. Симоновського.

Відомо, що після обрання К. Розумовського гетьманом між ним та імператрицею не було укладено ніякої угоди, котра містила б якісь взаємні зобов’язання суб’єктів. Більше того, 13 березня 1751 р. у Петербурзі він урочисто присягнув Єлизаветі Петрівні “верным, добрым и послушным рабом и подданным быть...чин гетманства над Войском Запорожским и над народом малоросійским верно и постоянно содержать и всё то войско и народ малоросійский к верности, к службе и послушанию приводит и ни с которыми посторонними государи без ведома и без указу е. и. в. никакой переписки и пересылки собою не имеют...”²¹ Як бачимо, текст цієї присяги “однозначно засвідчував повну залежність гетьмана України від Росії”²². Однак, незважаючи на це, до кінця існування автономної козацької держави орієнтація на договірність продовжувала виступати важливою складовою політичної культури української еліти, набуваючи більшої чи меншої актуалізації залежно від обставин. Так, під час проведення К. Розумовським скликання наприкінці 1763 р. старшинської ради було сформульовано 23 спеціальні пункти, які пізніше лягли в основу чолобитної на ім’я Катерини II. В одному з них українська сторона просила відновити започатковану Богданом Хмельницьким та Олексієм Михайловичем традицію укладання між новообраним гетьманом і монархом “договірних статей”.

Щоб утвердити себе носієм верховної влади в межах Лівобережної України, К. Розумовський після одержання булави почав особисто призначати полковників, хоча ще з часів І. Скоропадського гетьман міг тільки добирати кандидатів на цю посаду. Прагнучи підпорядкувати всі соціальні суб’єкти Гетьманщини українському законодавству й органам влади, К. Розумовський ще 25 вересня 1750 р. розпорядився більше не надсилати апеляційних справ до Сенату, тому що “оніє собственно уже к Нашему принадлежат разсмотрению; і тако до прибытия Нашего в Малую Россію, по таким дїлам никому з малоросійских обывателей в Москву и в Санктпѣтербург ездить уже не следует, а без дїл и паче не должно”²³.

Одним із перших кроків володаря булави стало виведення з України російських чиновників. Після ліквідації Комісії економії, яка тримала під контролем вільні військові маєтки та поклала око на рангові, він став роздавати маєтки старшинам

“на вѣчное и потомственное владѣніе”. Зі штату Канцелярії малоросійського скарбу було виведено російського підскарбія, а з Генеральної лічильної комісії – російських калькуляторів. У п'ятому пункті вищезгаданої чолобитної висловлено прохання “впредь иностранных и заграничных людей как деревнями и землями, так и чинами не награждать, кроме таких, которые, поселясь в Малой России, знатные вашему императорскому величеству заслуги покажут и в том от гетмана и старшины рекомендованы будут...”²⁴

“Немає сумніву і в тому, – переконаний О. Путро, – що під впливом гетьмана в Україні з'явився й царський указ від 13 січня 1752 р., який підтвердив усі попередні заборони щодо поширення на українців холопства з боку будь-кого”²⁵. Без дозволу К. Розумовського було заборонено й арештовувати мешканців Лівобережної України, за винятком кримінальних злочинців²⁶.

За правління К. Розумовського було проведено й реформу судочинства, котра завершилася наприкінці 1763 р. створенням на території кожного полку станових шляхетських судів: двох земських, двох підкоморських і одного гродського. Її метою було розмежування повноважень гілок виконавчої та судової влади, а також зменшення судової тяганини. Гетьман писав, що необхідно “приводить малоросійські судніє места в порядок, согласно утвержденному в Малой России праву и скорѣйшому доставленію каждому обиженному правосудія”²⁷.

Під час останнього гетьманства здійснено й ряд реформ у війську – запроваджено для особового складу уніформу (козаки носили темно-сині жупани з червоними вилогами й білі суконні штани на польський лад, а компанійці – зелені мундири)²⁸, введено науку “воєнної екзерциції” для старшинської молоді, удосконалено артилерію. Кирило Григорович також намагався звільнити співвітчизників від участі у бойових діях за межами України.

Незважаючи на неможливість за тогочасних обставин реалізувати ідею соборності українських етнічних територій, К. Розумовський принципово титулував себе як “Малія Росіи обоих сторон Днѣпра...гетман”²⁹. Як вважають історики держави і права, за допомогою такого самотитулування І. Скоропадський, Д. Апостол і К. Розумовський демонстративно підкреслювали, “що вони не відмовляються від своїх законних прав на Правобережжя”³⁰.

Відоме також і прагнення останнього гетьмана проводити закордонну політику. Однак його діяльність у цьому напрямі була рішуче заборонена царським урядом.

Така самостійницька політика К. Розумовського була спрямована на зміцнення гетьманської влади, українського судочинства, центральних і місцевих органів управління, фінансово-бюджетної системи краю, а отже, й автономії Гетьманщини в цілому.

Як і автори інших історико-літературних пам'яток XVIII ст., П. Симоновський обстоював право козацької держави на збереження автономії під протекторатом російського царя. Колишній канцелярист висловлював тверде переконання, що політико-правові взаємини України з Московією повинні базуватися на основі угоди 1654 р. Оскільки вона визнавалася наступними поколіннями патріотичної еліти “найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України”³¹, то історіограф приділив їй велику увагу на сторінках своєї праці. Розповівши про хід Переяславської ради, він процитував лист Б. Хмельницького до Олексія Михайловича з проханням затвердити “права і вольності” України, 3 царські жалувані грамоти на вольності козацькі, шляхетські й маєтності гетьманські та “Пункти гетьмана Богдана Хмельницького, затверджені царем”. Очевидно, історик вважав, що сукупність останніх 4-х документів і становить власне текст угоди. Насправді ж петиція з 23-х (у П. Симоновського з 22-х) пунктів була пізніше відредагована в Москві. Під час переговорів зміст проекту було викладено в 11 пунктах, на які цар наклав відповідні резолюції. Остаточна їх редакція й називається “Березневими статтями” або “Статтями Богдана Хмельницького”. Але оскільки цей документ, що мав доповнювати жалувані грамоти, був своєрідним витягом з попереднього українського проекту, то матеріали “Короткого опису про козацький

малоросійський народ” у цілому давали повне уявлення про зміст Московського договору 1654 р. Ратифікована угода гарантувала територіальну цілісність козацької республіки, офіційно узаконювала існуючу форму управління, суспільно-економічні відносини, територіально-адміністративний устрій, особливості законодавства й судової практики, передбачала наявність 60000 війська, надавала незалежність у проведенні внутрішньої політики. Певним обмеженням державно-політичної автономії був контроль Москви за дипломатичними зносинами з Річчю Посполитою й Османською імперією та обов'язок сплачувати протекторові данину за оборону від зовнішніх ворогів.

Як зазначає О. Струкевич, “завдяки березневим статтям Б. Хмельницького статусу договірних у сприйнятті старшини XVIII ст. набували й “договірні статті” усіх інших гетьманів...”³²

Оскільки, окрім інформації про договірність, дані документи містили ще й посилання на “права та вольності”, то П. Симоновський активно використовував їх для захисту суспільно-політичної окремішності козацької держави. Причому відповідно до вимог жанру свого історико-літературного твору робив він це не лише як історик права, а і як письменник.

На нашу думку, не випадково в “Короткому описі про козацький малоросійський народ” немає ніякої інформації про “Переяславські статті”, які 17 жовтня 1659 р. підписав Юрій Хмельницький. Адже внесені до них під тиском Кремля зміни були явно не на користь українській стороні. Так само П. Симоновський “забув” згадати і про те, що 1665 р. в Москві І. Брюховецькому нав'язали договір, котрий значно обмежував політичну автономію Лівобережжя за рахунок збільшення адміністративної та фінансової залежності від царського уряду. Внаслідок цього всі негативні нововведення якоюсь мірою втрачали своє легітимне мотивування, оскільки не вказувалося ратифіковане обома сторонами конкретне правове джерело, що мало б бути законною підставою для їх запровадження. З 27 пунктів укладеної в березні 1669 р. Глухівської угоди П. Симоновський передав лише найважливіші та найкорисніші для Української держави положення, що стосувалися виводу воевод з міст Лівобережжя (крім 5 основних центрів) та прерогатив гетьманської влади. Розповідаючи про трагічний кінець правління Д. Многогрішного, наш автор зарахував до заслуг цього гетьмана й те, що “он...Статтям Богдана Хмельницького підтвердження... исходатайствовав...”³³

До тексту своєї праці історик включив також 2 маніфести Петра I від 8 листопада 1708 р. і від 21 січня 1709 р. Як підкреслював П. Симоновський, перший документ засвідчив “пред цѣлымъ свѣтомъ” урочисту обіцянку царя непорушно зберігати українські права і вольності, виявляти до України свої “милости та щедроти”. У ньому монарх запевняв адресатів, що “как сначала Отец Наш...при принятии под высокодержавную свою Царскаго Величества руку Малороссійскаго народу, по постановленнымъ пактам, оному привиліи и вольности позволил и утвердил, тако оныя и донынѣ от Нас, Великаго Государя, им, без всякаго нарушения и ущербу, свято содержаны бывають...” (С. 134). П. Симоновський зазначив і про те, що українська делегація, яка на чолі з Д. Апостолом у 1728 р. прибула до Москви на коронацію Петра II, привезла з собою петицію з проханням повернути й підтвердити національні права на основі “Статей Богдана Хмельницького”.

Через те, що в політичній культурі XVIII ст. “права і вольності” в сукупності сприймалися як символ автономного статусу гетьманської держави, то П. Симоновський цитує і грамоту Єлизавети Петрівни про обрання гетьмана, де цариця дає урочисту обіцянку “тому новоизбранному Гетьману, и всѣмъ вам, Нашимъ вѣрнымъ подданнымъ, Малороссійскому народу, всѣмъ вольности, и права, и привилегіи, которыя вы от времени принятія под державу Всероссійскую Гетьмана Богдана Хмельницкаго с войскомъ Запорожскимъ, и со всѣмъ Малороссійскимъ народомъ, и потомъ при Государствованіи Нашего Родителя...имѣли, свято ненарушимо и цѣло содержать...” (С. 154)

У всіх без винятку історико-літературних пам'яток XVIII ст. робився наголос на литовсько-польському походженні українських прав і вольностей. Як й інші козацькі канцеляристи, П. Симоновський намагався включати до тексту історичні матеріали, які б проливали світло на природу автономії Гетьманщини. За допомогою джерел він генетично пов'язував політико-правове становище автономної козацької держави під царським протекторатом зі статусом Київського князівства і його мешканців у складі Великого князівства Литовського.

Історик відзначає, що навіть після ліквідації Київського князівства й поділу його земель на воєводства Казимир IV “учредил в них вездѣ воевод, старост, каштелянов, судей и прочих чиновников всѣх с Малороссійскаго народа, и, чтоб таковое учреждение содержано вѣчно и ненарушимо было, обовязал и наследников своих...” (С. 3). Давши розгорнуту “канонізовану” розповідь про Баторієву реформу, історик окреслив у дещо узагальненій формі основний принцип козацького імунітету: “Поляки же ни до них самих, ни до их земель, кои им от Королей наданы были, ни какова дѣла не имѣли, и в правление их никогда не мѣшались...” (С. 9).

Причинами польсько-українського конфлікту, на думку П. Симоновського, були грубі порушення магнатами та шляхтою попередніх договорів, укладених при добровільному об'єднанні України з Польщею, привілеїв козацького стану та створення унії. Таким чином, брутальне нехтування правлячими колами Речі Посполитої державних правових норм, зокрема своїх офіційних зобов'язань щодо всіх станів української нації, справедливо розглядалося як вияв національного гноблення. Початок цієї епохи П. Симоновський, як і всі без винятку автори так званих козацьких літописів XVIII ст., пов'язував з правлінням Сигізмунда III: “...когда Сигизмунд Третій вступил на престол, начала быть Козакам отменность: разные Польскіе магнаты на опредѣленной Козакам земле в Малой Россіи позанимали себя села и деревни и тѣм Козаков в разных случаях утѣснять и в подданство их привлечь начали; самага же Козацкаго Гетьмана под вѣдѣніе и власть Коронному Гетьману отдали и знатнѣйшія урядовыя места в Малой Россіи природным полякам роздали, что Козакам столь чувствительно стало, что они, снести сего будучи не в состояніи и вида себя нѣсколько в силѣ, всему тому воспротивились...” (С. 9). За авторським задумом процитовані рядки мали виконувати не лише роль історичної довідки. Наведену інформацію, в першу чергу, слід було екстраполювати на ситуацію, в якій опинилась Гетьманщина під пресом московського імперіалізму в 10-40 рр. XVIII ст. На підставі зображених у “Короткому описі про козацький малоросійський народ” фактів П. Симоновський приходиться до висновків про повне право гетьмана та місцевого адміністративного апарату здійснювати управління в межах політичного тіла козацької держави, а також про рівність української та російської еліти. Тому особливе обурення у Петра Івановича викликає поширення правових норм метрополії на теренах Гетьманщини та свавільні дії іноетнічних урядовців.

Перше грубе втручання Московії у внутрішньо-політичні справи Лівобережної України відбулося, на думку П. Симоновського, 1666 р. Після повернення гетьмана Івана Брюховецького з Москви в усі найважливіші міста Лівобережжя були введені російські гарнізони з воєводами, “которые в протчія мѣстечки посылали от себя прикащиков, цѣловальщиков и зборщиков для сбора торговаго и ярмарковаго, також и для сбора наложенных до тѣх пор небывалых, податей на мѣщан и посполитых людей, кои принуждены были от плуга, волов и от конной сохи хлѣбom и деньгами платить...” (С. 92). Отже, в руках воєвод зосереджувалися не тільки військово-поліцейські, а й фінансові повноваження. Крім цього, спеціально прислані чиновники провели перепис населення і його нерухомого майна. П. Симоновський справедливо вважав, що завдяки великому значенню, яке мало в суспільній свідомості поняття “прав і вольностей”, українці не могли не виступити на захист своїх національних інтересів. “Однако сіе не долго продолжаться могло, яко в таком народѣ, который вольностями своими всегда пользоваться желает,

для сохранения которых и для недопущения себя к малѣйшему утѣсненію из под ига Лядскаго вооруженною освобождена рукою” (С. 92), – із задоволенням констатував історик, приступаючи до оповіді про дальше загострення українсько-російських взаємин, що врешті-решт призвело до збройного конфлікту.

П. Симоновський вважав, що допущені помилки були виправлені царським урядом у Глухівських статтях Д. Многогрішного, які, зокрема, передбачали, щоб “навперед...никто бы из Великороссійских в Малороссійскія дѣла не мѣшался...” (С. 95).

Не визнаючи права на урядування в Гетьманщині іноетнічного чиновництва, Петро Іванович намагався зафіксувати побільше випадків, коли українській стороні вдавалося обмежувати вплив чужорідного елемента в політичному тілі козацької держави. Так, він, зокрема, повідомляє, що невдовзі після обрання К. Розумовського гетьманом було наказано “Великороссійским Членам в Генеральной Канцелярії, в Судѣ Генеральном, в Коммисіи Экономіи, в счетной и Коммисіи об обидях, впредь уже не быть...” (С. 155)

Подібно до вихованого в душі Просвітництва К. Розумовського, П. Симоновський, котрого у другій половині XVIII ст. визнавали одним з кращих юристів Лівобережжя³⁴, вважав, що головною метою судового процесу має бути не встановлення покарання, а торжество справедливості. Петро Іванович був прихильником провідної ролі права у розв’язанні конфліктних питань між суб’єктами політичного життя. Через це він виразив обурення перебігом судового процесу над Іваном Самойловичем. Адже звинувачення у зраді царів було пред’явлено заарештованому гетьману без будь-якого попереднього розслідування, а перед оголошенням вироку підсудному не надали слова для виправдання.

Роздумуючи над недавнім минулим, переконаний патріот висловлював протест проти винищування козацтва на будівництві каналів, особливо Ладозького, доводив “ненадобность несчастных Малороссіян” у персидських походах.

У витлумаченні сутності гетьманської влади погляди П. Симоновського збігалися з уявленнями більшості старшин середини XVIII ст. Для Петра Івановича гетьман – це “главный Малороссійскій командир, состоящій в единственном вѣдѣніи Его Царскаго Величества, которому долженствует он вѣрныя по прежней своей должности оказывать службы” (С. 95 – 96). Щоб познайомити читача з владними повноваженнями останнього володаря булави, історик повністю процитував конфірмаційну грамоту Єлизавети Петрівни від 22 травня 1751 р. У ній цариця дозволяла гетьману “воинскія, гражданскія и всякія в Малой Россіи дѣла управлять по войсковым правам, по прежним обычаям и постановленным пунктам, на которых приступил под Державу Деда Нашего...Гетьман Богдан Хмельницкій со всѣм войском Запорожским и народом Малороссійским, и по Нашим Императорскаго Величества Указам опредѣленным, и впредь опредѣляемым, и к ему присылаемым, без нарушения прав и вольностей стародавних народа Малороссійскаго” (С. 158 – 159). П. Симоновський наголосив, що К. Розумовський отримав звання фельдмаршала, а його попередники “не инако были почитаемы, как Фельдмаршалы, ибо они в бытность свою у Государей имѣли всегда мѣсто выше Генералов Аншефов, а сверх того и сію от протчих, как иностранные, имѣли ж отличность, что когда они бывали в Москвѣ, или Петербургѣ, то опредѣлялась им для чести их на караул цѣлая рота солдат, Капитан и Поручик с знаменем и барабаны стояли и зорю порядочно отбивали, хотя и в присутствіи самага Государя” (С. 156).

Знайомство з “Коротким описом про козацький малоросійський народ” свідчить, що на його сторінках знайшла відображення орієнтація на соборність – політико-культурну єдність усіх українських етно-історичних територій. Причому введений до складу пам’ятки текст Білоцерківського універсалу Богдана Хмельницького дає підстави стверджувати, що для П. Симоновського соборність не виступала як абстрактне поняття, а містила конкретне номенклатурне наповнення. Адже автор стилізованого документа розглядав Київську Русь як

праукраїнську державу, котра обіймала “истинныя с древних вѣков земли и провинціи наши Сарматскія и поселенія наши ж Рускія от Подолья и Волох по Вислу и аж до самага Вильна и Смоленска долгія и обширныя свои границы имущія, а именно: Кіевскую, Галицкую, Львовскую, Хельмскую, Бельзскую, Подольскую, Волынскую, Перемышлевскую, Мстиславскую, Витебскую и Полоцкую...” (С. 15).

Що стосується міжнародних відносин, то, на думку П. Симоновського, вони повинні були регламентуватися відповідною статтею українсько-російського договору 1654 р., хоч за нею український уряд втрачав право на самостійні дипломатичні контакти з Річчю Посполитою й Османською імперією, а також мусив повідомляти Кремль про зміст переговорів з іноземними посольствами.

Використовуючи прийоми літературної роботи з першоджерелом, Петро Іванович не згадав про той пункт Гадяцького трактату 1659 р., який забороняв гетьману підтримувати відносини з іноземними державами. Аналогічну статтю історик свідомо опустив і, розповідаючи про зміст Глухівської угоди 1669 р.

Щоб звеличити К. Розумовського, автор вирішив детально зобразити події, пов'язані з відновленням гетьманства в 1750 р., показати читачам, “сколь... великолѣпное и славное сего Гетьмана как избраніе, так и вступленіе его на правленіе” (С. 159). На сторінках “Короткого опису про козацький малоросійський народ” останній володар булави виступає як “природный Малой Россіи сын” (С. 150), “природный Малоросійский патриот” (С. 154), головною метою діяльності якого було зміцнення автономії Лівобережної України та турбота про благо її мешканців. Будучи автономістом і виявляючи особисті симпатії до К. Розумовського, історик вважав “окончаніе онаго Гетьманскаго уряду Малой Россіи бесполезное” (С. 159).

Факт особистого знайомства П. Симоновського з К. Розумовським також дає підстави припускати, що “Короткий опис про козацький малоросійський народ” було створено на особисте замовлення гетьмана.

Ще в 1750-х рр. П. Симоновський через бреславську книгарню Корна забезпечував багатьох своїх знайомих різноманітними книжками, що були надруковані в країнах Західної та Центральної Європи. Багато видань призначалося, зокрема, “для полкового лікаря Фелькнера, довіреної особи гетьмана Кирила Розумовського, аптекаря Беттігера у Глухові, відомого механіка Гіршбергера в Батурині, що збудував чимало промислових закладів на Україні, в тому числі й фабрики К. Розумовського в Батурині...”³⁵ У 1756 р. за посередництвом П. Симоновського придбав роман Алена-Рене Лесажа “Пригоди Жиля Бласа” бунчуковий товариш Іван Скоропадський (останнього у 1762 р. було призначено на уряд генерального осавула. – І.Д.). Як бачимо, вже після повернення із закордонного навчання Петру Івановичу вдалося встановити зв'язки з людьми, котрі належали до близького оточення правителя України.

Весною 1755 р. П. Симоновський склав клопотання на ім'я К. Розумовського, в якому просив призначити себе дійсним перекладачем і встановити відповідне до цієї посади жалування. Адресант зазначав, що в останніх числах серпня 1753 р. він був “опредѣлен при Войсковой Генеральной канцелярії в должность переводческую”, в якій “вѣрно и радительно пребывав и приключаящіяся по званію моему дѣла на разных языках прилѣжно мною отправляеми о которой моеї исправности в Войсковой Генеральной канцелярії довольно извѣстно... как от природного и вѣрного сына прошу всенижайше... ясневельможности вашей жаловать меня в настоящего действѣтельно Войсковой Генеральной канцелярии переводчика и по оному званію моему настоящее ж произвести жалованіе, или по усмотренію, дабы мне здесь безнужно прожить можна было другое какое обо мнѣ для будущей моеї впредь вѣрной отечеству службы учинить опредѣленіе”^{36 37}. Отримавши документ, генеральний обозний Семен Кочубей повідомив про його зміст гетьмана і написав, що П. Симоновському встановили платню в 100 рублів на рік. Генеральна військова канцелярія відзначала “особливую его к службе ревность и с постоянным его обхожденіем к оной впредь способности оныя его

Симоновського под високою Вашей ясневельможности рассмотрение представляет с прошением резолюции об определении его Симоновского в настоящие переводчики с положением надлежащего жалования или иного определения по высокому Вашей ясневельможности усмотрению”³⁸.

У січні 1763 р. кобижчанський сотник П. Симоновський був призначений маршалком до двору К. Розумовського з окладом 400 рублів річно. У березні того ж року він подав до військової похідної канцелярії донесення, де писав, що “по высокому повелѣнію его ясневельможности отъезжает он Симоновский в Москву, в дом его сиятельства московский для исправления должности его маршалкой и просил от канцелярии малороссийского скарбу о выдаче ему жалования за исходящую треть года”³⁹. Загалом Петро Іванович розраховував отримати сто тридцять три рублі тридцять три копійки з третиною. У своїй резолюції гетьман наказав генеральному писарю Василю Туманському “Выдать Симоновскому жалования із записом в зашнурную книгу”⁴⁰.

Немає сумніву, що під час виконання обов’язків дворецького в гетьманському домі П. Симоновський став наближеною особою до К. Розумовського. В “Короткому описі про козацький малоросійський народ” Петро Іванович в опосередкованій формі не забув похвалитися успіхами своєї служби. Зокрема, він підкреслив “великолѣпное и славное...содержаніе всего не против протчих Гетьманов дому” К. Розумовського, “что иных ко удивленію, а других в зависть приводило...” (С. 159).

Як уже згадувалося вище, в грудні 1763 р. на старшинському з’їзді в Києві було складено “Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии”. Виражені в документі автономістичні устремління старшини, а також прохання встановити спадкове гетьманство в роді Розумовських налякали Катерину II. Налаштована в дусі централізму, цариця використала це як привід для ліквідації самого інституту гетьманства. На початку січня 1764 р. до Глухова прибув кур’єр з негайним викликом К. Розумовського до Петербурга. Під час аудієнції імператриця запропонувала Кирилу Григоровичу зректися булави. Однак, незважаючи на загрозу опали, гетьман протягом майже дев’яти місяців не підкорявся цій вимозі. На нашу думку, саме тоді він дав П. Симоновському завдання написати наукову працю для історичного та правового обґрунтування висунутих у “Прошении” домагань української сторони. Але оскільки П. Симоновський закінчив роботу над своїм твором у 1765 р. і засудив у ньому скасування гетьманства, то, зрозуміло, що “Короткий опис про козацький малоросійський народ” не міг бути надрукований за тодішніх обставин.

Про те, що в першій половині 60-их рр. XVIII ст. гетьманський уряд міг залучати істориків і письменників для захисту національних інтересів автономної Української держави, свідчить і цікава гіпотеза Олександра Оглоблина. Він висловив припущення, що знаменитий “Разговор Великороссии с Малороссиєю” Семен Дівович створив у 1762 р. “під впливом, а може, й на доручення гетьмана Кирила Розумовського. “Разговор” написаний якраз на початку царювання Катерини II, коли керівні українські кола мали поважні підстави побоюватися нового курсу імперської політики – замість сприятливої для України політики цариці Єлизавети і Петра III.”⁴¹ На жаль, відомий історик спеціально не зайнявся детальним дослідженням цього питання.

“З посиленням у XVIII ст. імперського тиску на українську автономію, – зазначає О. Струкевич, – втрачаючи можливості захищати права на якнайширшу політичну окремішність та суб’єктність у поточному політичному житті правовими й політичними засобами, українська політична еліта все ж не відмовлялася від ідеї суверенітету. Правда, дана цінність з галузі практичної політики все більше переходила у сферу ідеального – зокрема, в літературу військових канцеляристів. Вони ж, використовуючи свої твори як засіб історичної легітимації сучасних їм соціально-політичних потреб України-Гетьманщини, серед іншого зверталися до

тем, більшою чи меншою мірою пов'язаних з ідеєю суверенітету, і таким чином продовжували відтворювати відповідні політико-культурні орієнтації у політичній свідомості представників української політичної еліти»⁴². Однією з типових праць цього жанру є і «Короткий опис про козацький малоросійський народ» П. Симоновського, який, скоріш за все, було створено на замовлення гетьмана К. Розумовського. Його поява свідчить про процес формування (який через несприятливі об'єктивні обставини припинився ще в зародковій стадії. – І.Д.) офіційних ідеологічних творів історичної літератури, що відповідали актуальним соціокультурним та політичним запитам провідних верств українського суспільства XVIII ст. Виникнення подібних праць потрібно розглядати також як наслідок поступу в духовному житті нашої нації, зокрема, й успіхів історичної науки, що стали можливими завдяки існуванню автономної Української держави.

1. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.VI. - №3653. – С. 245.
2. Див.: Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. – СПб., 1890. – Т. IV. – С. 112.
3. Грушевский М.С. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР. – 1934. – С. 219 – 220.
4. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С. 66 – 67.
5. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С.11 – 12.
6. Див.: Там само. – С. 12.
7. Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т. I. – С. 27.
8. Там само. – С. 26.
9. Лукомский С. Собрание историческое // Летопись Самовидца. – К., 1878. – С.323.
10. Бовгиря А.М. Пам'ятки історичної думки Гетьманщини у складі рукописних збірників XVIII – початку XIX ст. Дис...канд. іст. наук. – К., 2004. – С. 123.
11. Див. Коваленко О.Б. «Освічений гетьманат» Кирила Розумовського (До постановки проблеми) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку /Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань/. – К. – Черкаси, 1994. – С. 186 – 192.
12. Там само. – С.190.
13. Див.: Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983. – С. 189 – 190.
14. Див.: Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1843. – Т. 5. – С. 91, 93.
15. Див.: Апанович Е.М. Указ соч. – С. 190.
16. «Экстракт в Войсковую генеральную канцелярию...на вольности, права и преимущества Малой России...» Складено козацькою старшиною в 1750 р. з додатком листа до гетьмана К. Розумовського. – Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I. – Од. зб. 927. – Арк. 1.
17. Там само. – Арк. 6 зв.
18. Там само. – Арк. 8.
19. Там само. – Арк. 5, 9 зв., 10 зв. – 11.
20. Там само. – Арк. 1 зв.
21. Цит. за: Путро О. Останній гетьман // Київська старовина. – 1993. - №2. – С.43 – 44.
22. Там само. – С. 44.
23. Універсал гетьмана К. Розумовського від 25.09.1750 р. «О не дачи пашпортов малороссіанам в Петербург и Москву». – Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I. – Од. зб. 53833. – Арк. 154.
24. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Український історичний журнал. – 1993. – №7,8. – С. 93.
25. Путро О. Цит. праця. – С. 45.
26. Див.: Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XIV. – №10554. – С. 568.
27. Рукописный сборник договорных статей русского правительства с гетманом Юрием Хмельницким, императорские указы об учреждении Малороссийских коллегий и об изменениях в системе судопроизводства на Украине и др. – Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 30. – Од. зб. 77. – Арк. 108 зв.
28. Див.: Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей наместничество составлено. – К., 1851. – С. 66.
29. Див. наприклад: Інститут рукописів НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I. – Од. зб. 53764, 53766 – 53878; Ф. 30. – Од. зб. 77 тощо.

30. Музиченко Т. Історія держави і права України. – К., 2000. – С. 224.
31. Орлик П. Вивід прав України // Вивід прав України. – Нью-Йорк, 1964. – С. 86.
32. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С. 216.
33. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. – М., 1847. – С. 98. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.
34. Див.: Архив князя Воронцова. – М., 1879. – Кн. XIII. – С.66.
35. Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен, 1959. – С. 221.
36. Дело о назначении жалования переводчику Генеральной войсковой канцелярии П. Симоновскому // ЦДІАК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1760. – Арк. 3 – 3 зв.
37. Автор висловлює подяку О.М. Дзюбі за надання матеріалів із ЦДІАК.
38. Там само. – Арк. 2.
39. Дело о выдаче жалования Петру Симоновскому, маршалку К. Разумовского // Там само. – Ф. 269. – Оп.1. – Спр. 4550. – Арк. 2.
40. Там само. – Арк. 4.
41. Оглоблин О. Цит. праця. – С. 16.
42. Струкевич О. Цит. праця. – С. 153 – 154.

В статье рассматривается вопрос о причастности официальных органов власти к появлению исторических произведений на Левобережной Украине в середине XVIII в. Автор доказывает, что "Краткое описание о казацком малороссийском народе" П. Симоновский скорее всего создал по личному поручению гетмана К. Разумовского.

The paper deals with the problem of participation of the official organs of power to the appearance of historic works at the Left Bank of Ukraine in the middle of XVIII century. The author proves that "The brief description of Cossack Little Russian people" P. Simonovsky created first of all on personal instructions of Hetman K. Razumovsky.

